

	پیشگفتار	
	قدردانی	
۱	نقشه مینیاتوری مطراق چی (۹۴۲-۹۴۰ هـ. ق/ ۱۵۳۶-۱۵۳۳ م.)	۱۳
	۱-۱. شرح توصیفی نقشه	۱۵
	- پی نوشت	۱۵
۲	نقشه تره زل - فابویه (۱۲۰۸-۱۲۰۷ هـ. ق/ ۱۸۰۸-۱۸۰۷ م.)	۱۶
	۱-۲. شرح توصیفی نقشه	۱۸
	۱-۱-۲. اسامی نوشته شده روی نقشه به تفکیک نوع کاربری	۱۹
	۱-۱-۱-۲. ارک	۱۹
	۱-۱-۱-۲. بازار	۱۹
	۱-۱-۱-۲. تکیه	۱۹
	۱-۱-۱-۲. حمام	۱۹
	۱-۱-۱-۲. خانه	۱۹
	۱-۱-۱-۲. دروازه	۱۹
	۱-۱-۱-۲. قبرستان	۱۹
	۱-۱-۱-۲. کاروانسرا	۱۹
	۱-۱-۱-۲. کوچه	۱۹
	۱-۱-۱-۲. محلات	۱۹
	۱-۱-۱-۲. مدرسه	۱۹
	۱-۱-۱-۲. مسجد	۱۹
	۱-۱-۱-۲. میدان	۱۹
۳	نقشه های حومه و استحکامات شهر تبریز (۱۲۲۷ هـ. ق/ ۱۸۲۷ م.)	۲۲
	۱-۳. شرح توصیفی نقشه ها	۲۲
	۱-۱-۳. شرح توصیفی نقشه حومه شهر	۲۲
	۱-۱-۱-۳. اطلاعات مربوط به راهها	۲۲
	۱-۱-۱-۳. اطلاعات مربوط به روستاها	۲۵
	۱-۱-۱-۳. اطلاعات مربوط به کوهها	۲۵
	۱-۱-۱-۳. اسامی رودخانه ها	۲۵
	۱-۱-۱-۳. اسامی خاص ابنیه و مکان های متفرقه	۲۵
	۱-۱-۳. شرح توصیفی نقشه استحکامات شهر	۲۷
	- پی نوشت	۲۷

۴	نقشه سیل تبریز (۱۲۸۸ هـ. ق. / ۱۸۸۹ م.)	۳۱
	۱-۴. شرح توصیفی نقشه	۳۵
	- پی نوشت	۴۳
۵	نقشه دارالسلطنه تبریز (۱۲۹۷ هـ. ق. / ۱۸۸۰ م.) (قراجه داغی)	۴۴
	۱-۵. شرح توصیفی نقشه	۴۴
	۲-۵. مشخصات عمومی نقشه	۴۷
	۳-۵. اطلاعات داخل متن نقشه	۵۳
	۱-۳-۵. آسیاب	۵۳
	۲-۳-۵. بازارچه	۵۴
	۳-۳-۵. باغ و مزرعه	۵۴
	۴-۳-۵. بقعه و مقبره	۵۶
	۵-۳-۵. پل	۵۶
	۶-۳-۵. تکیه	۵۶
	۷-۳-۵. توپخانه	۵۷
	۸-۳-۵. جبهه خانه	۵۷
	۹-۳-۵. حرم خانه	۵۷
	۱۰-۳-۵. حصار	۵۷
	۱۱-۳-۵. حمام	۵۷
	۱۲-۳-۵. خانه	۵۷
	۱۳-۳-۵. دروازه	۵۸
	۱۴-۳-۵. رودخانه	۵۸
	۱۵-۳-۵. سربازخانه	۵۸
	۱۶-۳-۵. سیلاب	۵۸
	۱۷-۳-۵. طولیله	۵۸
	۱۸-۳-۵. قبرستان	۵۹
	۱۹-۳-۵. قراول خانه	۵۹
	۲۰-۳-۵. کارخانه	۵۹
	۲۱-۳-۵. کاروانسرا	۵۹
	۲۲-۳-۵. کالسکه خانه	۵۹
	۲۳-۳-۵. کوچه و کوچه باغ	۵۹
	۲۴-۳-۵. محله	۶۰
	۲۵-۳-۵. مدرسه	۶۱

۳۱	۲۶-۳-۵. مسجد	
۳۵	۲۷-۳-۵. میدان	
۴۳	۲۸-۳-۵. یخچال	
۴۴	۲۹-۳-۵. متفرقه	
۴۴	- پی نوشت	
۴۷	نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۳۲۷ هـ. ق. / ۱۹۱۰ م. (اسدالله خان مراغه ای)	۶
۵۳	۱-۶. شرح توصیفی نقشه	
۵۳	۱-۱-۶. اسامی ابنیه	
۵۴	۲-۱-۶. جدول معرفی فضاهای بازار	
۵۴	۳-۱-۶. اطلاعات داخل متن نقشه	
۵۶	۱-۳-۱-۶. اماکن عمومی و دولتی	
۵۶	۲-۳-۱-۶. باغ	
۵۶	۳-۳-۱-۶. بقعه	
۵۷	۴-۳-۱-۶. پل	
۵۷	۵-۳-۱-۶. تکیه و مسجد	
۵۷	۶-۳-۱-۶. جاده ها و خطوط ارتباطی	
۵۷	۷-۳-۱-۶. دروازه	
۵۷	۸-۳-۱-۶. قبرستان	
۵۷	۹-۳-۱-۶. کلیسا و مدارس اقلیت های مذهبی	
۵۸	۱۰-۳-۱-۶. کوچه و دربند	
۵۸	۱۱-۳-۱-۶. محلات	
۵۸	۱۲-۳-۱-۶. میدان	
۵۸	۱۳-۳-۱-۶. واحدهای تولیدی و کارگاه ها	
۵۹	- پی نوشت	
۵۹	جمع بندی و نتیجه گیری	۷
۵۹	منابع	۸
۵۹	پیوست	۹

۶۱		
۶۲		
۶۲		
۶۲		
۶۲		
۶۴		
۶۴		
۶۶		
۷۰		
۷۱		
۷۱		
۷۱		
۷۱		
۷۱		
۷۲		
۷۲		
۷۲		
۷۲		
۷۲		
۷۲		
۷۳		
۷۳		
۷۳		
۷۴		
۷۵		
۷۶		
۷۷		

سابقه مدارک عمده‌ای که در زمینهٔ شناساندن و انتقال میراث دانش تاریخی ـ جغرافیایی دربارهٔ اجتماعات شهری در جامعهٔ اسلامی نوشته‌اند به قرن‌های سوم تا پنجم هجری برمی‌گردد. منابعی مکتوب و به ندرت ترسیمی از وضعیت شهرهای آن دوران که می‌توان در آثار جغرافی‌دانان، تاریخ‌نگاران، سیاحان، منجمان و ریاضی‌دانان یافت، به گونه‌ای که هر کدام از این شخصیت‌ها به فراخور نیاز و تخصص خود مبادرت به نگارش و یا ترسیم این مراکز همت گمارده‌اند و روشن است که آثار نوشتاری به دلیل وضعیت کتابت و رونویسی از آنها در زمان‌های مختلف نسبت به گونه‌های ترسیمی دوام و بقای بیشتری داشته‌اند.

امروزه در مؤسسات اجرایی نظیر شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران که تلاش در ارتقا و بهبود کیفیت محیط شهری در مراکز قدیمی و تاریخی را به عنوان مهمترین وظیفهٔ خود قلمداد می‌کند، آگاهی از وضعیت پیشین شهرها به عنوان بستری مهم برای اقدامات آتی به حساب می‌آید و بدیهی است شناخت از تحولات کالبدی در زمانهای گذشته شهر در پهنهٔ جغرافیایی آن زمینه‌ای مناسب برای آینده‌نگری و ترسیم راه‌های توسعه و تحول آینده محسوب می‌شود.

در این راه، به دلیل پراکندگی مکان‌های شهری در حوزه‌های اقلیمی گوناگون ایران و شاخصه‌های فرهنگی محیط زندگی، «نقشه» مجموعهٔ پیچیده از عناصر و عوامل گوناگون و مهمترین مدرک مطالعه و شناخت شهرهای تاریخی است که لذت سیر در آن هم‌سنگ با سفری خیال‌انگیز به درون شهر می‌باشد. هر چندکه نقشه از زبان و بیان تصویری خاصی برخوردار است و آشنایی با آن زبان به درک بهتر از نقشه‌کمک می‌کند.

تاکنون از شهرهای ایران، نقشه‌های قدیمی به صورت پراکنده ارائه شده و یا مؤسسهٔ کارتوگرافی سحاب با همکاری سازمان میراث فرهنگی کشور اهتمام به چاپ مجموعه‌ای از نقشه‌های تاریخی شهرهای ایران نموده است. ولی می‌توان اعلام کرد که کتاب حاضر یکی از اولین گام‌ها در معرفی نقشه‌های موجود تاریخی از یک شهر می‌باشد که به تبریز اختصاص یافته‌است، کتابی با عنوان **معرفی نقشه‌های تاریخی تبریز**.

کتاب پیش رو که به یاری پژوهشگران سختکوش آقایان دکتر فرهاد فخاری تهرانی، مهندس فرامرز پارسى، مهندس امیر بانی مسعود با پشتکار و صرف وقت و حوصلهٔ زیاد از نقشه‌های تبریز گردآوری شده است، اولین کار در این زمینه توسط شرکت عمران و مسکن سازان منطقهٔ شمال غرب به چاپ رسیده است. کتابی از مجموعه نقشه‌های قدیمی شهر تبریز از دیرباز تا دورهٔ قاجار.

روشن است که ارایهٔ آثار گذشتگان هیچ‌گاه پایانی ندارد و همواره با دستیابی به مدرکی قدیمی اطلاعات موجود نیاز به بررسی و بازنگری خواهد داشت، همان‌گونه که نقشه‌های این کتاب نیز بر حسب تاریخ ترسیم نقشه، اطلاعات ارایه‌شدهٔ قبلی را مورد بازنگری قرار داده است. ضمن آرزوی توفیق برای این عزیزان، امیداست که چاپ این کتاب به اصطلاح فتح بابی در راه ارائهٔ نقشه‌های تاریخی هر شهر باشد و زمینه را برای مطالعات دقیق در این زمینه فراهم آورد.

کتاب حاضر چکیده طرح پژوهشی است با همین عنوان، که به سفارش شرکت عمران و بهسازی شهری ایران «مادر تخصصی» وزارت مسکن و شهرسازی انجام شد. هدف از این پژوهش، گردآوری، تحلیل و توصیف تمامی نقشه‌های تبریز تا پایان دوره قاجار بود تا از این رهگذر، برای پژوهندگان معماری، شهرسازی و جغرافیا که می‌خواهند در حوزه‌های گوناگون شهر تبریز، مطالعه‌کنند، مرجع موثقی فراهم‌آید. با این هدف در گام نخست تلاش شد تا کلیه نقشه‌هایی که مربوط به شهر تبریز بوده و با هر عنوانی تهیه شده است گردآوری شود. در این راه ۱۴ نقشه، شناسایی گردید. پس از آن سعی شد تا اصالت این نامها بررسی گردد. آیا نقشه‌ای که به نام روسها مشهور است واقعا توسط آنها تهیه شده؟ آیا نقشه آلمانها نیز چنین حالتی دارد؟ اگر نه تهیه‌کننده نقشه اصلی کیست؟ در این راه نشانه‌ها و علائم نقشه‌ها، نوع خطوط و نوشتار نقشه‌ها ملاک مقایسه قرار گرفت و اصالت عناوین مشخص گردید. گام بعدی مشخص نمودن نقشه‌های تهیه شده در پی عملیات میدانی و براساس اطلاعات روزو تمایز آنها از نقشه‌هایی که بدون عملیات میدانی و با نسخه برداری از روی نقشه اصلی تهیه شده‌اند، بوده است. از میان نقشه‌های مورد مطالعه ۷ نقشه با مشخصه برداشت میدانی تشخیص داده شد. این کار قطعا برای پژوهشگرانی که با وسواسی کارشناسانه به اطلاعات استناد می‌کنند حائز اهمیت است.

در ادامه روند پژوهش مطالعه بر روی نقشه‌های فوق‌الذکر متمرکز گردید و با توجه به حجم بالای نشانه‌ها و مطالب مورد توجه به نسبت نقشه‌های امروزی، این نقشه‌ها، به عنوان متنی پیچیده در نظر گرفته شد که کمیت و کیفیت اطلاعات آنها می‌تواند مطالعه‌کننده را با دشواری‌هایی نیز روبرو کند. بنابراین کوشیده شد تا با لایه بندی این اطلاعات و تفکیک موضوعی آنها خواندن نقشه‌ها را ساده تر شود و امکان مطالعه‌آماری و نیز انجام تحلیل‌های موردی برای پژوهشگران فراهم‌آید. کار لایه بندی اطلاعات بر روی نقشه‌هایی که اصل تشخیص داده شده بود، انجام شد و این امکان فراهم‌آمد که پژوهشگران بتوانند با ترکیب لایه‌های مورد نظر خود مفاهیم جدیدی را استنتاج نمایند و از این طریق با طرح دیدگاههای جدید، اطلاعات و تحلیل‌های جدیدی از نقشه‌ها فراهم‌آورد.

در کتاب حاضر با توجه به طولانی بودن مطالب و استدلال‌های پژوهشی سعی شد تا با خلاصه کردن مطالب پژوهش در حوصله یک کتاب قرار گیرد. بنابراین با آوردن نقشه‌های اصل، استدلال‌هایی را که برای اصالت آنها لازم بود ارائه و سپس به توصیف نقشه پرداخته شد تا خواننده با مطالعه این سطور آشنایی لازم با متن و نظام نشانه‌شناسانه نقشه را بدست آورد و در نهایت اطلاعات آماری نقشه ارائه گردید.

از طرفی کلیه فعالیت‌های انجام شده جهت گردآوری نقشه‌ها، در جدولی خلاصه شد و در انتهای کتاب، سایر نقشه‌ها جهت استفاده هر چه بیشتر محققین، در بخش پیوست ارائه شده است. قابل ذکر است لایه بندی اطلاعات در این طرح پژوهشی از با اهمیت ترین فعالیت‌های انجام شده محسوب می‌شود که تنها جنبه آماری آن در کتاب ارائه شده است. چنانچه امکان ارائه نقشه‌های تولید شده از این روش در کتاب وجود داشت، حجم کتاب به چند برابر حجم فعلی افزایش می‌یافت، لذا با این قصد که در آینده این فعالیت‌ها که با نرم افزارهای خاصی انجام شده است در قالب لوح فشرده (CD) ارائه گردد، از آوردن آن در کتاب خودداری شد و بدیهی است که علاقه‌مندان قبل از تهیه این لوح فشرده قادر خواهند بود با مراجعه به اصل این پژوهش که در شرکت عمران و بهسازی شهری ایران «مادر تخصصی» شرکت عمران و مسکن سازان منطقه شمالغرب موجود است، نیازهای مطالعاتی خود را برآورده سازند.

نقشه مینیاتوری مطراق چی^۱ (۹۴۰-۹۴۲ ه. ق. / ۱۵۳۶-۱۵۳۳ م.)

Miniature map of Matraqchi (1537-1538 A. D.)

کتاب بیان منازل^۲، بخشی از کتاب از سلیمان نامه است که خود بخشی از کتاب تواریخ سلیمان قانونی، سلطان عثمانی به شمار می‌آید. این کتاب، شرح مصور منازل مسیر لشکرکشی سلیمان قانونی از استانبول به ایران غربی و عراق، و بازگشت به استانبول است. سلطان عثمانی، در جریان سالهای ۹۴۰-۹۴۲ ه. ق. (۱۵۳۶-۱۵۳۳ م) به ایران لشکرکشی کرده است؛ از طریق خوی، تبریز، زنجان، سلطانیه، همدان و قصر شیرین، تا بغداد پیش رفته، سپس از راه شهر زور، بانه، بوکان، مراغه و سعیدآباد به تبریز بازگشته است؛ آن‌گاه در تعقیب شاه طهماسب صفوی بار دیگر تا نزدیکی همدان پیش تاخته و سرانجام از طریق تبریز خاک ایران را ترک کرده است. نصوص مطراق چی^۳، از همراهان سلطان، ضمن تهیه گزارشی از این لشکرکشی، اغلب منزلهای مسیر حرکت اردوی عثمانی را به تصویر کشیده و در کتاب بیان منازل عراقین سلیمان خان خود ثبت کرده است. نسخه موجود بیان منازل، کتابی است ۱۰۹ ورقی (۲۱۸ صفحه‌ای) که هم اینک در کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود. این نسخه به احتمال زیاد نسخه‌ای منحصر به فرد است که به دست شخص نصح مطراق چی برای کتابخانه سلیمان تهیه شده است. نوشته و مینیاتورهای آن به احتمال زیاد در سال ۹۴۴ ق/ ۱۵۳۷-۱۵۳۸ م تهیه و به شخص سلطان و کتابخانه دربار قدیم تقدیم شده است. در سال ۱۳۷۹ شمسی، بخش ایران این کتاب، به کوشش رحیم رئیس‌نیا، و از سوی سازمان میراث فرهنگی چاپ و منتشر شده است.

قطع نسخه یادشده ۲۳۰×۳۱۵ میلی‌متر، و قسمت اشغال شده یعنی صفحات حاوی تصاویر و نوشته، ۲۲۰×۱۳۰ میلی‌متر، و هر صفحه نوشته مشتمل بر ۲۷ سطر است. ۱۳۲ صفحه از ۲۱۸ صفحه موجود اثر مصور است. ۵۴ صفحه از این صفحات مصور، مینیاتورگونه‌ای را در بر می‌گیرند که درباره منازلی است که در داخل مرزهای فعلی ایران قرار دارند.

در مورد «نصح سلاخی» نگارگر نقشه‌های کتاب بیان منازل اطلاعات چندانی در دست نیست. همین قدر مشخص است که «نصح سلاخی» ملقب به «مطراق چی» نقشه بردار، نقاش و ریاضی‌دان مسلمان اهل بوسنی بوده و بین سالهای ۳۸-۱۵۳۷ میلادی به ترسیم این نقشه مبادرت ورزیده است.

بعضی از صفحات مصور این نسخه، دارای متن نوشتاری است و برخی از آنها در بردارنده تصویر یک، دو، و حتی سه منزل اند؛ گاهی هم تصویر شهرهای بزرگ سر راه لشکر عثمانی، چون تبریز و سلطانیه، و نیز قصبه در جزین دو صفحه را اشغال کرده‌اند. این کتاب، در کل دارای سه بخش است:

۱. مقدمه، شامل توضیح اهداف لشکرکشی و نام قلاع تسخیر شده؛
۲. توضیحی درباره تقسیم‌بندی هفت اقلیمی زمین، و بیان موقعیت ممالک و شهرها؛
۳. بخش مشتمل بر نامها، تصاویر منازل مسیر لشکرکشی از استانبول تا تبریز و بغداد، و برعکس.

به نظر پروفیسور یوردایدین: «تصاویر بر اساس عینیات ترسیم شده‌اند. ولی نباید فراموش کرد که آنها گاهی با رجوع به تصاویر ذهنی و برداشت‌های سریع در طول لشکرکشی، همانگونه که در نقاشی‌های ایرانی معمول است کشیده شده‌اند، و زمانی دیگر با خطوط اصلی و شماتیک که عموماً در مکان اصلی خود نیستند. به طور مثال اکثر پل‌ها شبیه یکدیگرند. ولی با وجود این در بین بناهایی که تصویر شده‌اند آنها که تا کنون برپا مانده‌اند کاملاً قابل تشخیص می‌باشند»^۴.

پروفیسور یوردایدین عقیده دارد که در شیوه نقاشی‌های عثمانی، تصاویر به دنیای عادی و زندگی مردم خیلی وابسته‌اند، و زندگی واقعی و هنر و فرهنگ عثمانی را نشان می‌دهند.

والتر دنی، پژوهشگر آمریکایی، جزئیات نقشه استانبول به قلم نصح را بررسی کرده است. عنوان این بررسی «طرح معماری استانبول در قرن شانزدهم» است، و پژوهشگر تلاش کرده بناهای به تصویر درآمده را با واقعیت موجود مقایسه کند. به نظر وی، برخی آرامگاهها، به خصوص آنها که در شهرهای بزرگ قرار دارند، از دیدگاه معماری و توپوگرافی با واقعیت مطابقت دارند؛ اگرچه از میان آنها برخی نیز به یکدیگر شبیه و زبده نگاشتی‌اند. به این ترتیب، تصاویر شهرهای استانبول، دیاربکر، تبریز، سلطانیه و بغداد برای پژوهشگران تاریخ معماری حاوی نکات ارزنده‌ای هستند.^۵

Miniature map of Matraqchi (1537-1538 A. D.)

نقشه مینیاتوری مطراقچی
مأخذ: نصوص مطراقچی

۱-۱ . شرح توصیفی نقشه

شهر در میان بارویی مستطیل شکل با گوشه‌های گرد شده، محصور شده است. چهار دروازه به جهت داخل بارو تعبیه شده، و دروازهٔ بخش حکومتی از سایر دروازه‌ها بزرگتر است.

رودخانه‌ای شهر را به دو قسمت تقسیم کرده است. تراکم ساختمان‌ها در سمت راست رودخانه نسبت به سمت چپ آن بیشتر است. به احتمال زیاد، سمت چپ با تراکم ساختمانی کمتر، به ساختمان‌های حکومتی تعلق دارد که مجموعهٔ صاحب‌آباد تبریز نیز در آن منطقه واقع است. در قسمت بالای این مجموعه، مسجدی مشاهده می‌شود که احتمالاً مسجدشاه طهماسب^۱ است. در غرب این مسجد، مجموعهٔ کاخ و میدان بزرگی به چشم می‌خورد که به دلیل وجود دو دروازه در شمال و جنوب آن به احتمال بسیار قوی میدان صاحب‌آباد بوده است. در داخل میدان، میدان چوگانی دیده می‌شود که بنا به توصیفات جهانگردان، بخصوص شاردن، نمایشهایی از جمله شعبده‌بازی، چشم‌بندی، کشتی‌گیری و… در این میدان انجام می‌شده.^۲

در غرب میدان منار بلندی (احتمالاً چوبی) دیده می‌شود. در این نقشه، در قسمت شمالی رودخانه دو باغ حصاردار قابل رؤیت است. در این باغها درختان سوزنی‌برگ از درختان پهن برگ جداشده‌اند. درختان پهن برگ با شکوفه مشخص‌اند. نظر به این که شیوهٔ ترسیم درختان در این نقشه با ترسیم درختان در نقشهٔ اهر و سلطانیه فرق می‌کند، به نظر می‌رسد تهیه‌کننده به گونهٔ درختان توجه داشته و صرفاً به عنوان یک نماد گرافیکی با آن برخورد نکرده‌است. از آنجاکه این کتاب، تنها سندی است که وضعیت فضای سبز را با نوع درخت‌کاری مشخص می‌کند، از بررسی آن می‌توان نتیجه‌گرفت که فضای سبزشهر تبریز در آن دوره چشمگیر بوده است. رودخانهٔ ترسیم شده در وسط شهر، به احتمال زیاد رودخانهٔ مهران رود است که به سمت جنوب شرقی امتداد یافته‌است. امتداد این رود در پایین این نقشه نیز دیده می‌شود.

پنج پل روی رودخانه قابل مشاهده است. پلهای ترسیم شده نوعی (تیپ)‌اند و تعداد دهنه‌های آنها با وضع موجود نمی‌خواند.

در بالای نقشه، با توجه به نحوهٔ قرارگیری رودخانه، جهت جریان رودخانهٔ مهران رود به سمت شرق است. خانه‌های ترسیم شده به صورت سقف صاف و اکثر آنها دو طبقه‌اند؛ در طبقهٔ اول این خانه‌ها فقط در ورودی مشاهده می‌شود، و پنجره‌ها در طبقهٔ بالا قرار دارند.

بناهای بیش از دو طبقه مربوط به مساجد و کاخ‌ها هستند، و تعدادی بنا نیز به ساختمانهای رواق‌مانندی شبیه‌اند که به احتمال زیاد نشانه بازار است. دلیل عمدهٔ این امر قرارگیری این ساختمانها به صورت خطوط طولانی شمالی- جنوبی در جنوب رودخانهٔ مهران رود و مسجد شاه طهماسب است.

سقف خانه‌های معمولی و بازار صاف ترسیم شده است. اکثر بناها به صورت سه‌بعدی ترسیم‌شده‌اند و از مجموعه بناهای ترسیم‌شده حدود ۱۵ بنا دارای منار است که یادآور ابنیهٔ مذهبی است. الگوی ترسیم این بناها احتمالاً مساجد دورهٔ تیموری است. در این نقشه، تعدادی ساختمان به چشم می‌خورد که پوشش بام آنها به گنبد امامزاده‌های خوزستان بسیار شبیه است. سقفهای گنبدی بیشتر به ابنیهٔ مذهبی و کاخ‌ها مربوط می‌شود.

نهرهای کوچکی در نقشه دیده می‌شوند، که با توجه به این که امتداد آنها به خارج از بارو است و تقریباً عمود بر رودخانهٔ مهران رود است، به احتمال قوی نهرهایی‌اند که از کوه سرازیر می‌شد، و پس از مشروب کردن محله‌های شهر به رودخانهٔ مهران رود می‌ریختند.

در بیرون از محدودهٔ نقشه تعدادی درخت ترسیم شده که درخت‌های پهن برگ این مجموعه حملگی خشک‌ک به نظر می‌رسند و احتمالاً با توجه به وجود برگ و شکوفه در درختهای داخلی، ترسیم آنها ناقص مانده است. درختان سوزنی برگ عیناً به شیوهٔ درختان داخل بارو ترسیم شده‌اند. تعدادی حیوان وحشی چون آهو، بزکوهی، خرگوش و روباه نیز در اطراف بارو دیده می‌شود. به احتمال زیاد، منظور طراح از ترسیم این نوع حیوانات فقط تأکید بر فضای غیرمسکونی خارج شهر بوده است. تنها بنای ساخته‌شدهٔ خارج از شهر پلی است که بر روی امتداد رودخانهٔ داخل شهر قرار گرفته‌است. واژهٔ تبریز به رسم‌الخط عربی تنها کلمهٔ نوشته‌شدهٔ نقشه است. به نظر می‌رسد که نقشهٔ ترسیم‌شدهٔ شهر تبریز و سایر نقشه‌های کتاب بیان منازل، بر مشاهده متکی بوده است.

عوارض طبیعی و ابنیه بر اساس قرارگیری آنها در میدان دید نسبت به هم تصویر شده‌اند. به بیانی دیگر، پرهیز از مبالغه را از ویژگی‌های این تصاویر دانسته، و گرایش به واقع‌نگاری را از خصوصیات آنها برشمرده‌اند. از آنجا که طرح‌ها حاصل مشاهدهٔ مستقیم‌اند، به احتمال زیاد رنگ‌آمیزی و تکمیل تصویرها، بعدها و دور از مکان و محل ترسیم‌شده صورت گرفته‌و احتمال دخل و تصرف بعدی در آنها زیاد است. با وجودی که میل به واقع‌گرایی در ترسیم نقشه‌ها به چشم می‌خورد، ولی بنا به دلایلی که در بالا برشمرده شد، تصاویر جنبهٔ نمادین به خود گرفته‌اند و برای نشان دادن هر مفهومی در آنها نماد و نشانه‌ای قرار داده شده است.

پی‌نوشت

۱ . فرهاد فخار تهرانی، فرامرز پارسی، امیربانی مسعود، طرح پژوهشی «بازخوانی نقشه‌های تاریخی تبریز»، شرکت عمران و بهسازی شهری ایران «مادر تخصصی» (شرکت عمران و مسکن سازان منطقه شمالغرب کشور)، ۲ ج، سال ۱۳۷۹–۱۳۸۲. (منتشر نشده)

۲ . بخش تاریخی نقشهٔ مطراق‌چی برگرفته و تلخیص شده از کتاب؛ نصح مطراق‌چی، بیان منازل، ترجمهٔ رحیم رئیس‌نیا، میراث فرهنگی کل کشور، چ اول، سال ۱۳۷۹.

۳ . در متن کتاب، مطرق‌چی آمده است، بیان منازل، ص ۹.

۴ . نادیه ایمانی، شرح سلطانیه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، سال ۱۳۷۴، ص ۱۶۰.

۵ . همان رساله، صص ۵–۶.

۶ . مسجد صاحب‌الامر فعلی.

۷ . سفرنامهٔ شاردن، ترجمهٔ اقبال یغمایی، ج ۲، نشر طوس، تهران، چ اول، سال ۱۳۷۴، ص ۴۷۹.

نقشه ترهزل - فابویه (۱۲۰۷-۱۲۰۸ هـ. ق. / ۱۸۰۸ - ۱۸۰۷ م. م)

Map of Trezel - Fabvier

(1807-8 A. D.)

در سال ۱۳۷۸ ه. ش. بخش عظیمی از نقشه‌های هیبه شده از سوی آذربایجانیان (روسیه) به همت دانشگاه شهید بهشتی و با همکاری میراث فرهنگی کل کشور در یک مجلد کتاب با عنوان «اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار» به زیور طبع آراسته شد.^۱

در بین اسناد چاپ شده، نقشه‌ای با عنوان نقشه تبریز سال ۱۸۲۷ م، موجود است. این نقشه یکی از نقشه‌های با ارزش شهر تبریز می‌باشد. نقشه شهر تبریز، [بعدها با عنوان نقشه ترهزل - فابویه] نامگذاری شد، پیش از سال ۱۸۲۷ م ترسیم شده است. طبق دست‌خط روسی روی نقشه «این نقشه به هنگام اشغال تبریز توسط قشون روس، به همراه نقشه قلعه پیر محمدشاه، به سال ۱۸۲۷ م در ستاد کل شهر تبریز یافت شده است».

سابقاً در گزارش تحقیقاتی «بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز» مفصلاً دلایل اسنادی خود را با این عنوان که نقشه تبریز سال ۱۸۲۷ م چاپ شده در کتاب اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار، مربوط به فرانسویان و متعلق به سال ۷-۱۸۰۸ م، است، بیان داشتیم. در اینجا جهت یادآوری به طور مختصر دلایل زیر را جهت اثبات نقشه تبریز به فرانسویان را می‌آوریم.

کل نقشه‌های کتاب اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد:

گروه اول: نقشه‌های یافته شده روسها، که در ستاد کل شهر تبریز پیدا شده است. این نقشه‌ها عبارتند از: نقشه شهر تبریز و نقشه قلعه پیر محمدشاه؛

گروه دوم: تنها نقشه مجموعه که نگاشته‌های روی آن به زبان انگلیسی، و شامل نقشه قلعه اردبیل است. [این نقشه به احتمال قریب به یقین توسط انگلیسی‌ها ترسیم شده است]. نقشه یادشده، در سال ۱۸۲۷ میلادی توسط روسها یافته شده و به همراه غنایم جنگی در همان سال اشغال شهر تبریز، توسط پرنس کینیزا اریستوف به دست نظامیان روسی افتاده است؛^۲

گروه سوم: نقشه‌های این گروه، که اکثر نقشه‌های مجموعه اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار را در بر می‌گیرد، به خط روسی است. این نقشه‌ها را نقشه‌برداران روسی بین سالهای ۱۸۲۷ تا ۱۸۵۹ میلادی ترسیم کرده‌اند. با این توضیح که، در مواردی، اساس نقشه غیرروسی است و روسها یا در تکمیل نقشه و الحاقات متناسب با اهداف خاص نظامی، و یا تغییر کاربریهای آن اعمال نظر کرده‌اند. به عنوان نمونه، می‌توان از نقشه شهر تبریز و نقشه قلعه اردبیل یاد کرد که روسها با اساس قراردادن این نقشه‌ها، نقشه حومه شهر تبریز، نقشه باروی شهر تبریز، و نقشه اردبیل را تهیه کرده‌اند. یادداشتها و زبان اصلی نقشه‌ها به زبان روسی قدیم تغییر یافته است.

باید یادآوری کرد که گروه دیگری از نقشه‌ها را نیز می‌توان به این تقسیم‌بندی

اضافه کرد، و آن نقشه‌هایی به خط آلمانی است.^۳ این دسته، شامل نقشه‌های بندر بوشهر، ری شهر، و مسقط است. نقشه‌های یادشده جزء مجموعه‌ای دیگر که قبلاً به صورت مستقل به چاپ رسیده‌اند، و ما در این مجموعه از آنها استفاده نخواهیم کرد. گروه اول: نقشه‌هایی است که به احتمال قریب به یقین توسط نقشه‌برداران فرانسوی (ترهزل - فابویه) تهیه شده است.

در این بخش از کتاب، نقشه‌ها از دیدگاه نشانه‌شناسی تطبیقی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. نقشه‌های گروه اول (ترسیم شده به وسیله فرانسویان)، و گروه سوم (ترسیم شده به دست روس‌ها) با یکدیگر مقایسه شده‌اند، که در این بخش نظریه انتساب نقشه‌ها به فرانسویان اثبات می‌شود.

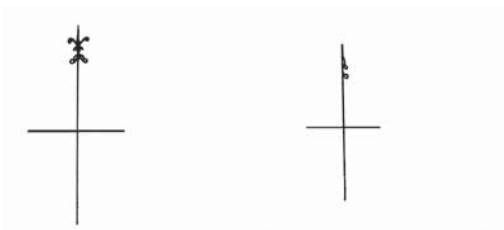
یکی از مهم‌ترین دلایلی که به آن استناد شده، جمله روسی زیر نقشه‌ها بود که عبارت «در سال ۱۸۲۷ میلادی در ستاد کل یافت شد» را نشان می‌داد.

بنا به استناد به این جمله می‌توان حدس زد که نقشه توسط روس‌ها ترسیم نشده است و از سویی با بررسی نشانه‌های ترسیم شده نقشه روس‌ها با نقشه‌های ترسیم شده فرانسویان می‌توان به این نتیجه رسید که علائم قراردادی نقشه‌ها با هم تفاوت دارند. به عنوان نمونه می‌توان علائم ترسیم شده در جهت یابی نقشه [نمادهای به کار رفته به منظور شناسایی سمت شمال نقشه] و مقیاس خطی نقشه‌ها را با هم مقایسه نمود. تصاویر زیر نمادهای به کار رفته در دو نقشه مذکور را نشان می‌دهد. [شکل ۱ و ۲]

با مقایسه نمادهای ترسیم شده در نقشه‌ها به نظر می‌رسد که نشانه‌های ترسیم شده هیچ ارتباطی با هم ندارند. از سویی بنا به توضیحاتی که در سفرنامه ژنرال گاردان موجود است، گروه نقشه‌برداران فرانسوی، مأموریت یافته بودند تمام نقشه‌های شهرهای ایران و مراکز مهم را نقشه‌برداری کنند، بنا بر قوانین ارتش فرانسه، گروه برای یکدست کردن نقشه‌ها، موظف به رعایت قوانین و نمادهایی بودند که در ارتش فرانسه به کار می‌رفتند. رعایت کردن همه نمادهای ابداع شده ارتش فرانسه باعث شد که نقشه‌ها شبیه به یکدیگر از کار درآیند. از سویی بنا به تأکید ژنرال گاردان جهت ترسیم نقشه‌ها، یکی از نمادهایی که در تمام نقشه‌ها با شکلی ثابت رعایت می‌شد، نحوه قرارگیری و شکل ظاهری جهت یاب نقشه است. در زیر عیناً بخش توضیحات ژنرال گاردان در مورد نحوه قرارگیری «N» در داخل نقشه را می‌آوریم:

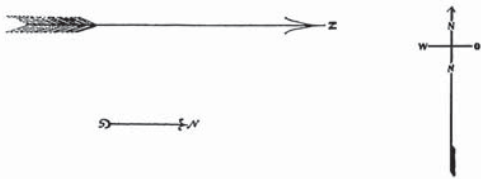
«... در هر ورقی از این نقشه‌ها باید به وسیله خط تیری (پیکان) جهت را تعیین کرد، و رأس این تیر همیشه باید متوجه شمال مغناطیسی باشد، بعد از به دست آوردن مقدار انحراف عقربه قطب‌نما در محل، نسبت به شمال جغرافیایی، باید محل تقاطع جهت شمال جغرافیایی محل شمال حقیقی را به کمک خط تیر تعیین کرد و پهلوی آن مقیاس زاویه‌ای را که بین این دو خط تشکیل می‌شود، به عدد نوشت».^۴

نمادهای به کار رفته در نقشه شهر تبریز و نقشه قلعه پیرمحمدشاه، همان طور که

شکل ۱. نمادهای به کار رفته در نقشه‌های شهر تبریز و قلعه پیر محمدشاه.

مأخذ: اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار

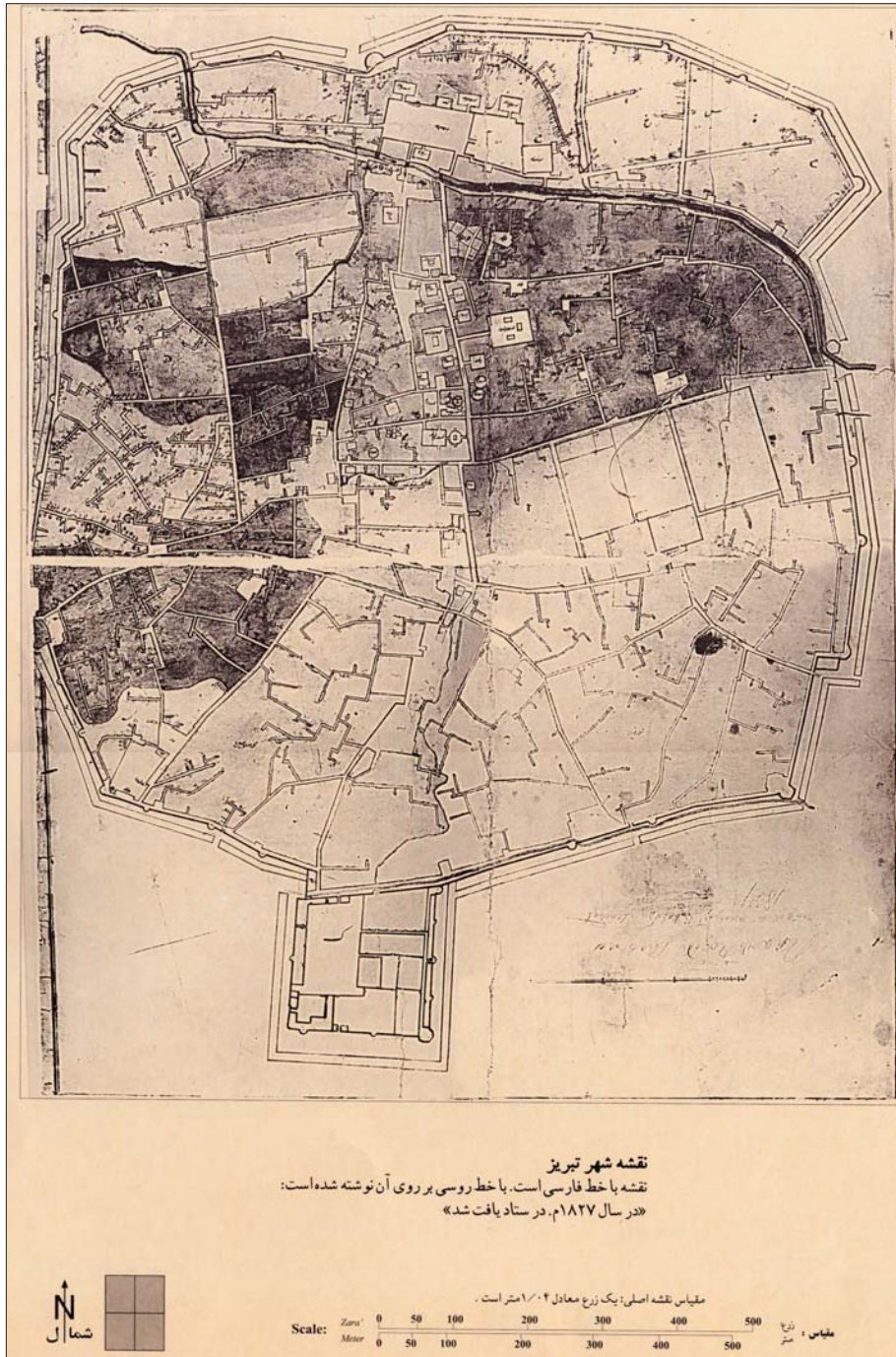

شکل ۲. نمادهای به کار رفته در نقشه‌های روسی

مأخذ: اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار

در شکل‌های ۱ و ۲ نشان داده شده است، عیناً شبیه به یکدیگرند. این نمادهای شباهت شکلی با نمادهای به کار رفته روس‌ها ندارند. از سوی دیگر، مقیاس خطی به کار رفته در هر دو نقشه شبیه است، و این مقیاس نیز هیچ شباهتی با مقیاس خطی نقشه‌های ترسیم شده روسی ندارد.

از موارد دیگری که می‌توان نقشه‌ها را با هم مقایسه کرد، نقش و کارکرد آنهاست. با بررسی سفرنامه ژنرال گاردان و سفرنامه ژنرال ترهزل، و با توجه به عهدنامه فین کنشتاین و تأکید اکید ناپلئون، برای تمام ممالک مستعمره مشخص می‌شود که در این نقشه‌ها به صورت جامعی به جنبه‌های اجتماعی، سیاسی، جغرافیایی، و نظامی توجه شده است.

نقشه‌برداران موظف بودند در کنار تهیه نقشه‌ها، گزارشی نیز به همراه آن به صورت تصویر ارائه کنند، که بعداً همین گزارش‌ها توسط گزارشگران به صورت سفرنامه تهیه و منتشر شده است. سفرنامه ژنرال تره‌زل و ژنرال گاردان نمونه‌ای از این موارد است. بخشی از سفارش ناپلئون به مأموران اعزامی به ممالک دیگر از این قرار است: «در نوشتن راپرت‌های اولی مخصوصاً باید این نکته را رعایت کرد که سر و کار با مملکتی هست که راجع به آن هیچ نوع اطلاعات صحیحی در دست نیست، در صورتی که شناختن آن در این حین از لوازم است.

تحقیق جغرافیا و شرح سرزمین و سواحل و جمعیت و امور مالی و اوضاع نظامی جزء به جزء از وظایف اولیه آقای سرتیپ گاردان است، و او باید مراسلات خود از این مسأله به دقت و تفسیر بحث و راجع به آنها کتب چندی تألیف کند.»^۹

در حالی که نقشه‌های تهیه شده روسی صرفاً کارکرد نظامی داشته است. و بر همین اساس است که در نقشه‌های ترسیم شده روسی، ارتفاع نقاط بلند شهری، فضاها، باز شهری، از جمله میدان (جهت تجمع سپاهیان)، اماکن مهم مانند اماکن مذهبی، سیاسی، حکومتی، اقلیت‌های قومی-زبانی، نژادی - محله بندی شهر - حمام‌ها و... مورد توجه قرار گرفته است.

با تطابق موارد یادشده بین نقشه‌های فرانسوی و روسی، می‌توان به این نتیجه رسید که نقشه‌های فرانسوی در حیطة وسیعی کاربرد دارد و کارکرد نظامی هم طراز با بقیه موارد مد نظر بوده است، ولی تنها مورد مهم برای نقشه‌برداران روسی همان کارکرد نظامی نقشه‌ها بوده است.

Map of Trezel - Fabvier
(1807-8 A. D.)

مأخذ: اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار

نقشه تره‌زل - فابویه ۷-۱۸۰۸ م.

۱-۲. شرح توصیفی نقشه

قدمت نقشه به سال ۷-۱۸۰۸ میلادی می‌رسد. هیچ علامت خاصی، جز یک پیکان به طرف شمال، روی نقشه دیده نمی‌شود. زبان نقشه فارسی شکسته نستعلیق است. روی این نقشه نام محلات به طور جداگانه با دیواره دفاعی آن، به صورت جداگانه نوشته شده است. تنها عبارت به زبان روسی روی نقشه، جمله «در سال ۱۸۲۷ میلادی در ستاد کل یافت شده» است. مقیاس نقشه بر اساس ذرع، و هر نشان کوچک ۱۰ ذرع و هر نشان بزرگ ۵۰ ذرع است. اندازه نقشه اصلی ۱۲۵×۱۰۰ سانتیمتر است و به صورت چهار میکرو فیلم نگهداری می‌شود. روی نقشه نام محلات به طور جداگانه با دیواره دفاعی آن، نوشته شده است. از عناصر شهری، می‌توان ۱ مورد ارک؛ ۴ مورد بازار؛ ۳ مورد تکیه؛ ۳ مورد حمام؛ ۷۲ مورد خانه؛ ۶ مورد دروازه؛ ۲ مورد قبرستان؛ ۱۹ مورد کاروانسرا؛ ۱ مورد کوچه؛ ۳ مورد محلات؛ ۲ مورد مدرسه؛ ۲ مورد مسجد؛ ۲ مورد میدان؛ اشاره کرد.

محدوده شهر، در درون دیوارهای دفاعی قرار دارد. در جنوب شهر باروی ارک مشاهده می‌شود که از خط کلی حصار شهر، خود را بیرون کشیده است.

شهر دارای هشت دروازه است که از این هشت دروازه، دروازه‌های شتربان، استانبول، نویر و مهادمهین با لفظ دروازه اسم برده شده، و دروازه خیابان تنها با واژه «خیابان» روی نقشه ثبت شده است و از دروازه‌های گجیل، سرخاب، و باغمیشه اسمی برده نشده است، در حالی که به نام دروازه ارک اشاره شده است. جایگاه قرارگیری این دروازه‌های روی نقشه به ترتیب از: در شمال دروازه استانبول و شتربان؛ در شمال شرقی دروازه سرخاب؛ در شرق دروازه باغمیشه؛ در جنوب شرقی دروازه نویر؛ در جنوب غربی دروازه مهادمهین و در غرب دروازه گجیل.

باروی شهر، با دو خط موازی ترسیم شده و دیوار دفاعی، علاوه بر دروازه‌های شهر در سه منطقه گشوده شده که به احتمال زیاد کارکرد نظامی داشته است.

از سمت دروازه شتربان، راهی است که از محله‌های مسکونی می‌گذرد و با خیابانی موازی است که در امتداد رودخانه قرار دارد و مقابل میدان بزرگی واقع می‌شود. میدان راسه پل به رودخانه متصل می‌کند.

به نظر می‌رسد که برای ضبط اسامی نوشته شده داخل نقشه دقت لازم به کار نرفته و موارد زیادی، از جمله عناصر شاخص شهری، از قلم افتاده است. مثلاً از تمام مسجدهای داخل شهر، فقط ۲ مورد نام برده شده و نام صاحبان خانه‌های شخصی در اکثر موارد با اسم کوچک و گاه مشابه بیان شده است؛ مثلاً نام محمد ۲ بار، و یا نام قاسم ۲ بار در جاهای مختلف نوشته شده است.

۱-۱-۲. اسامی نوشته شده روی نقشه به تفکیک نوع کاربری:

۱-۱-۲-۱. ارک

۱. ارک

۱-۱-۲-۲. بازارچه

۱. بازارچه
۲. بازارگفش دوزان
۳. راسته بازار
۴. سرای حاجی ناصح

۱-۱-۲-۳. تکیه

۱. تکیه
۲. تکیه... باقر
۳. تکیه طاهر

۱-۱-۲-۴. حمام

۱. حمام خان
۲. حمام میرزا صادق
۳. حمام نوبر

۱-۱-۲-۵. خانه

۱. آقا جمال
۲. آقا حسین
۳. آقا رضا
۴. آقا محمدعلی
۵. آقا معلی
۶. ابوالحسن
۷. اسد
۸. ایلچی صاحب
۹. بابا
۱۰. جهان کاظم
۱۱. حاج حسین علی
۱۲. حاج عبدالرزاق
۱۳. حاج عسگر

۱۴. حاجی خان محمد
۱۵. حاجی رسول
۱۶. حاجی زمان
۱۷. حاجی علی
۱۸. حاجی فرضعلی
۱۹. حاجی کاظم
۲۰. حاجی ناصح
۲۱. حسین علی
۲۲. خانه ابوالفتح خان
۲۳. درخانه میرزا رحیم
۲۴. درخانه میرزا شفیع
۲۵. رسول
۲۶. رضا
۲۷. زمان
۲۸. سلطانی
۲۹. شاکر
۳۰. صاحب
۳۱. صاحب فتحعلی خاقان
۳۲. صادق
۳۳. صالح
۳۴. صندوق دار
۳۵. عبدالحسین
۳۶. عدل آقا رحیم
۳۷. علی حسن
۳۸. علی خلیل
۳۹. علی عسگر
۴۰. علی محمد
۴۱. علی مردان
۴۲. قاسم
۴۳. کربلایی
۴۴. کربلایی بابا
۴۵. کربلایی رحیم
۴۶. کربلایی قاسم
۴۷. محمد
۴۸. محمدعلی، ۲ مورد
۴۹. ملاحسن
۵۰. ملا غفار
۵۱. ملا محمد

۵۲. مهدی
۵۳. مهدی خان
۵۴. میرزا
۵۵. میرصادق امامی
۵۶. میرصالح
۵۷. ناصر
۵۸. نجف قلی
۵۹. نوروز بهرام
۶۰. هاشم
۶۱. هوشنگ
۶۲. ورثه عبدالغفارخان
۶۳. ورثه میرزا رفیع
۶۴. ...خانه

۱-۱-۲-۶. دروازه

۱. خیابان
۲. دروازه ارک
۳. دروازه اسلامبول
۴. دروازه شتریان
۵. دروازه مهادهمین
۶. دروازه نوبر

۱-۱-۲-۷. قبرستان

۱. اسم قبرستان، ۲ بار

۱-۱-۲-۸. کاروانسرا

۱. کاروانسرای خداداده خان
۲. کاروانسرای زین العابدین
۳. کاروانسرای سرای حاجی محمدعلی
۴. کاروانسرای فتحعلی خان
۵. کاروانسرای مراغه‌ای‌ها
۶. کاروانسرای میرزا اسمعیل
۷. کاروانسرای میرزا شفیع
۸. کاروانسرای نراق
۹. نام کاروانسرا، ۱۱ بار

۱-۱-۲-۹. کوچه

۱. کوچه مروغفار

۱-۱-۲-۱۰. محلات

۱. خیابان
۲. محله مهادهمین
۳. محله نوبر

۱-۱-۲-۱۱. مدرسه

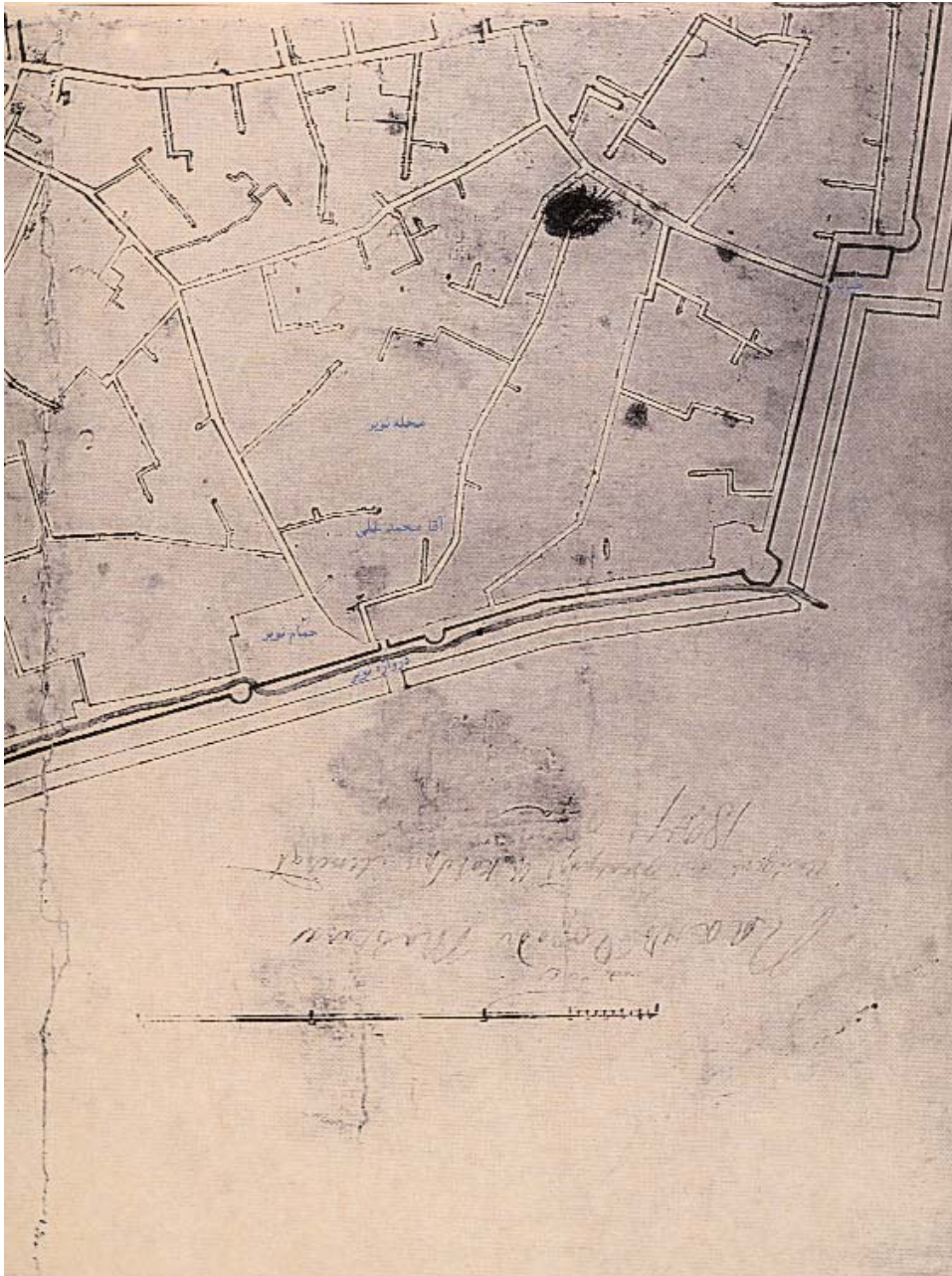
۱. مدرسه صادقیه
۲. مدرسه طالبیه

۱-۱-۲-۱۲. مسجد

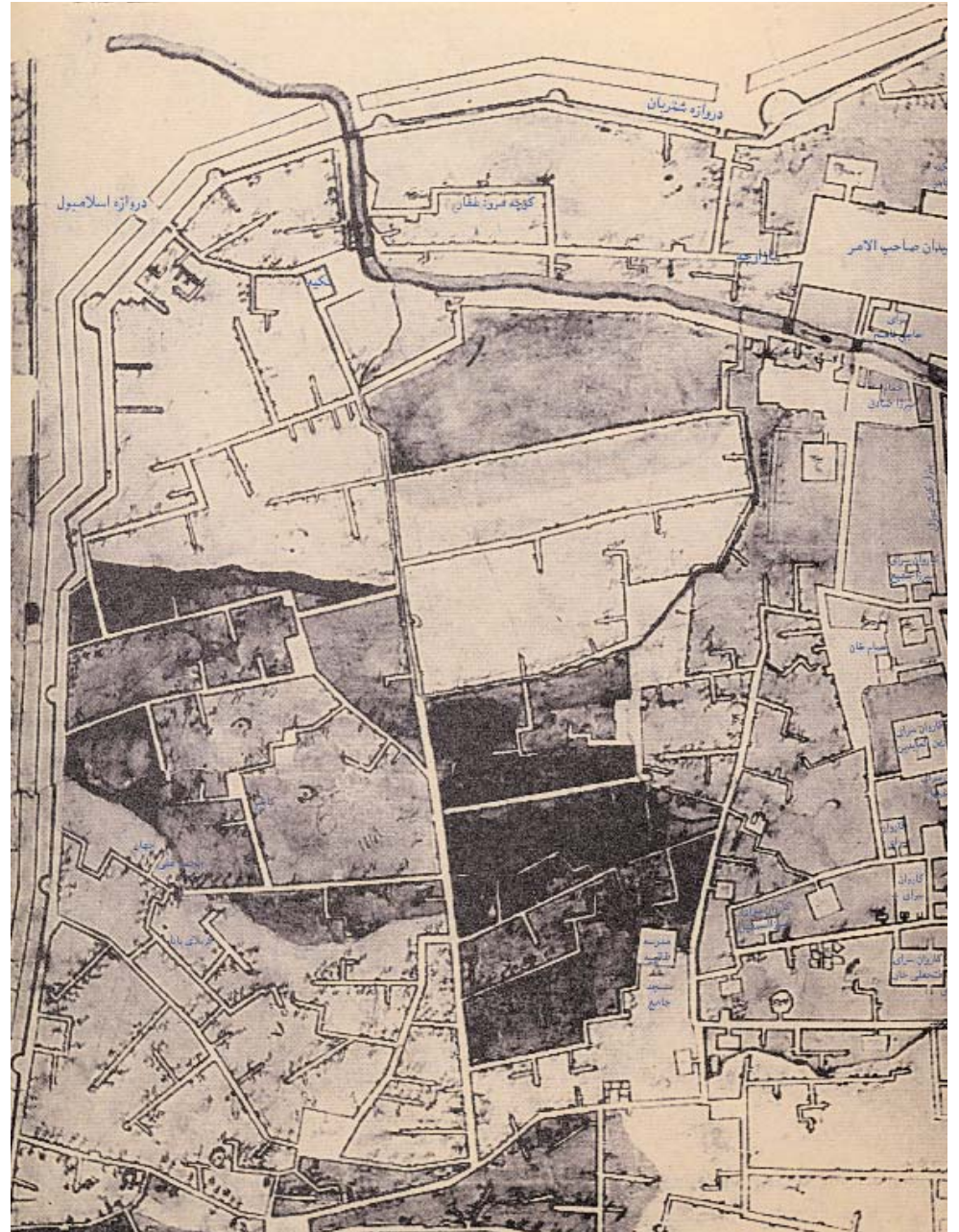
۱. مسجد جامع
۲. مسجد صاحب الامر

۱-۱-۲-۱۳. میدان

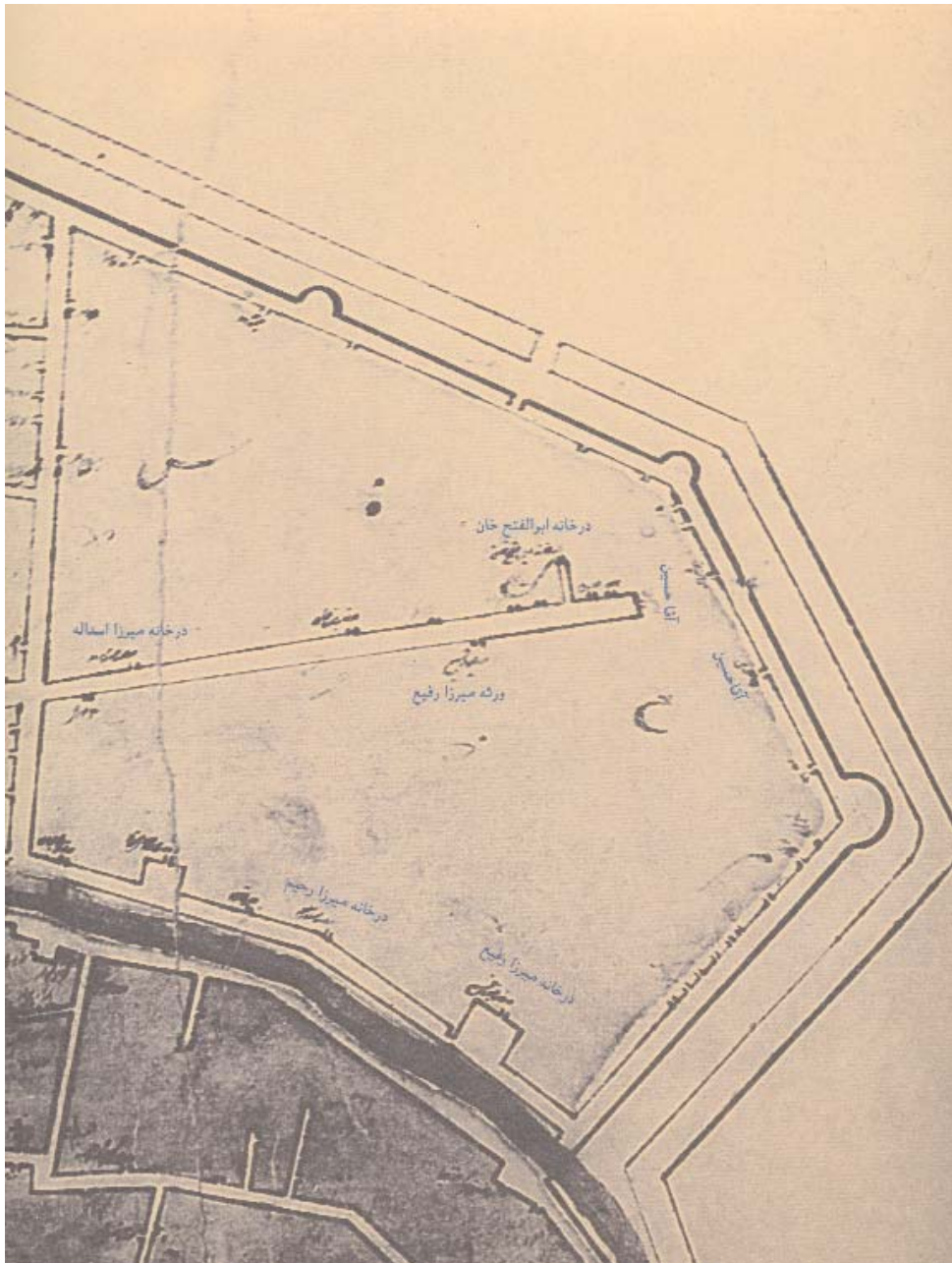
۱. میدان صاحب الامر

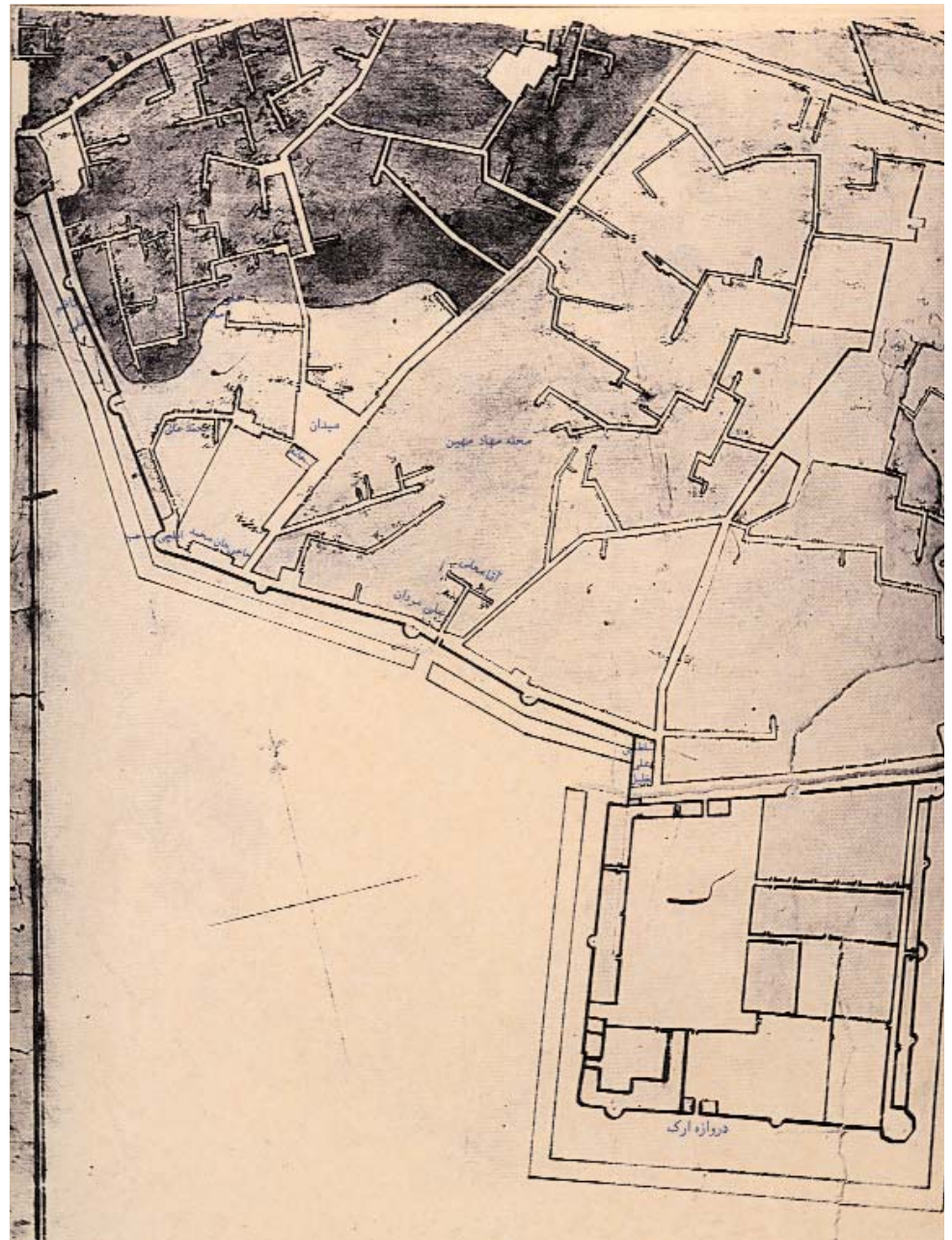
A part of Trezel - Fabvier Map بخشی از نقشه ترهزل - فابویه

A part of Trezel - Fabvier Map بخشی از نقشه ترهزل - فابویه

A part of Trezel - Fabvier Map بخشی از نقشه ترهزل - فابویه

A part of Trezel - Fabvier Map بخشی از نقشه ترهزل - فابویه

نقشه استحکامات شهر تبریز و نقشه حومه شهر در سال ۱۸۲۷ میلادی توسط نقشه‌برداران روسی تهیه شده است. این نقشه‌ها با اساس قراردادن نقشه یافته شده روسی در ستاد کل شهر تبریز، در سال ۱۸۲۷ میلادی، که توسط گروه نقشه‌برداران فرانسوی تره‌زل - فابویه ترسیم شده، مورد بازبینی مجدد قرار گرفته است.

از مقایسه این نقشه‌ها، با نقشه فرانسوی‌ها، به نظر می‌رسد دقت ترسیم گروه نقشه‌برداری روسها از نقشه‌برداران فرانسوی بالاتر است. موارد زیادی در این نوع نگاه به نقشه دخیل بود. و از موارد مهم کاربرد نظامی نقشه‌های روسی است. حتی نوشته‌های روی آن فقط کاربرد نظامی داشته است. به همین دلیل، در این نقشه‌ها مناطقی که کاربرد نظامی داشته‌اند از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است. بر این اساس سایر موارد یا از نظر آنها پنهان مانده یا به صورت نموداری ترسیم شده است. نقشه دوباره ترسیم شده روسها فاقد معابر فرعی، بن بست‌ها و ذکر جزئیاتی است که در نقشه تره‌زل - فابویه آمده است. دروازه‌های هشت‌گانه فقط به صورت حروف لاتین، و در روی نقشه با شماره‌های لاتین (1 تا 8) مشخص شده است. این موارد یادآور نظامی بودن نقشه است و از تمام توضیحات نقشه تره‌زل - فابویه فقط با شماره‌گذاری دروازه‌ها که در یک نقشه نظامی کاربرد فوق العاده‌ای دارد، استفاده شده است.

۳-۱-۱. شرح توصیفی نقشه‌ها

۳-۱-۱-۱. شرح توصیفی نقشه حومه شهر

نقشه حومه شهر و نقشه استحکامات شهر، در اثنای جنگ نوامبر و دسامبر سال ۱۸۲۷ میلادی ترسیم شده است.^۷ در نقشه حومه شهر، شهر در میان تعداد زیادی روستا مشاهده می‌شود. راه‌های کاروانرو که شهر را با خارج مرتبط می‌کند، چهارچوب توپوگرافی خاصی را نمایان می‌کند که در اطراف آن، روستاها، باغ‌های بزرگ، باغ‌های حومه شهر استقرار یافته‌اند. این سکونت‌گاه، منطقه وسیعی را در برگرفته و مرکز ثقل همگی آنها شهر تبریز است. تمامی محدوده شهر را دیوارهای دفاعی محصور کرده‌اند. این نقشه، نخستین نقشه‌ای است که در آن به توپوگرافی ارتفاعات اطراف شهر توجه شده و کوه‌ها و رودها با تأکید در آن ترسیم شده‌اند.

همچنین، این نقشه برای اولین بار به بافت توسعه یافته در خارج از باروی نجف‌قلی خان توجه و محله‌های مسکونی و راه‌های ارتباطی بین آنها را ترسیم کرده است. در این نقشه، به بافت روستا نیز توجه شده و تنها به علامت‌گذاری صرف به عنوان نماد نگاه نشده است. از جمله نکات قابل توجه در این نقشه، راه‌های روستایی و راه‌های کاروانرو متصل به شهر است، که در مواردی تهیه‌کننده نقشه نام راه و مسافت باقی مانده را تا شهر مهم بعدی، ذکر کرده و مسافت‌های ذکر شده برحسب ورست از واحدهای اندازه‌گیری طول روسی است.^۸

در این نقشه، مناطق مسکونی و شهری به رنگ تیره‌تر مشخص شده است. رودخانه آچی چای (رودخانه خارج شهر) و گنبدی را می‌توان در نقشه مشاهده کرد ولی از رودخانه مه‌ران رود (رودخانه داخل شهر) ذکرى به میان نیامده است.

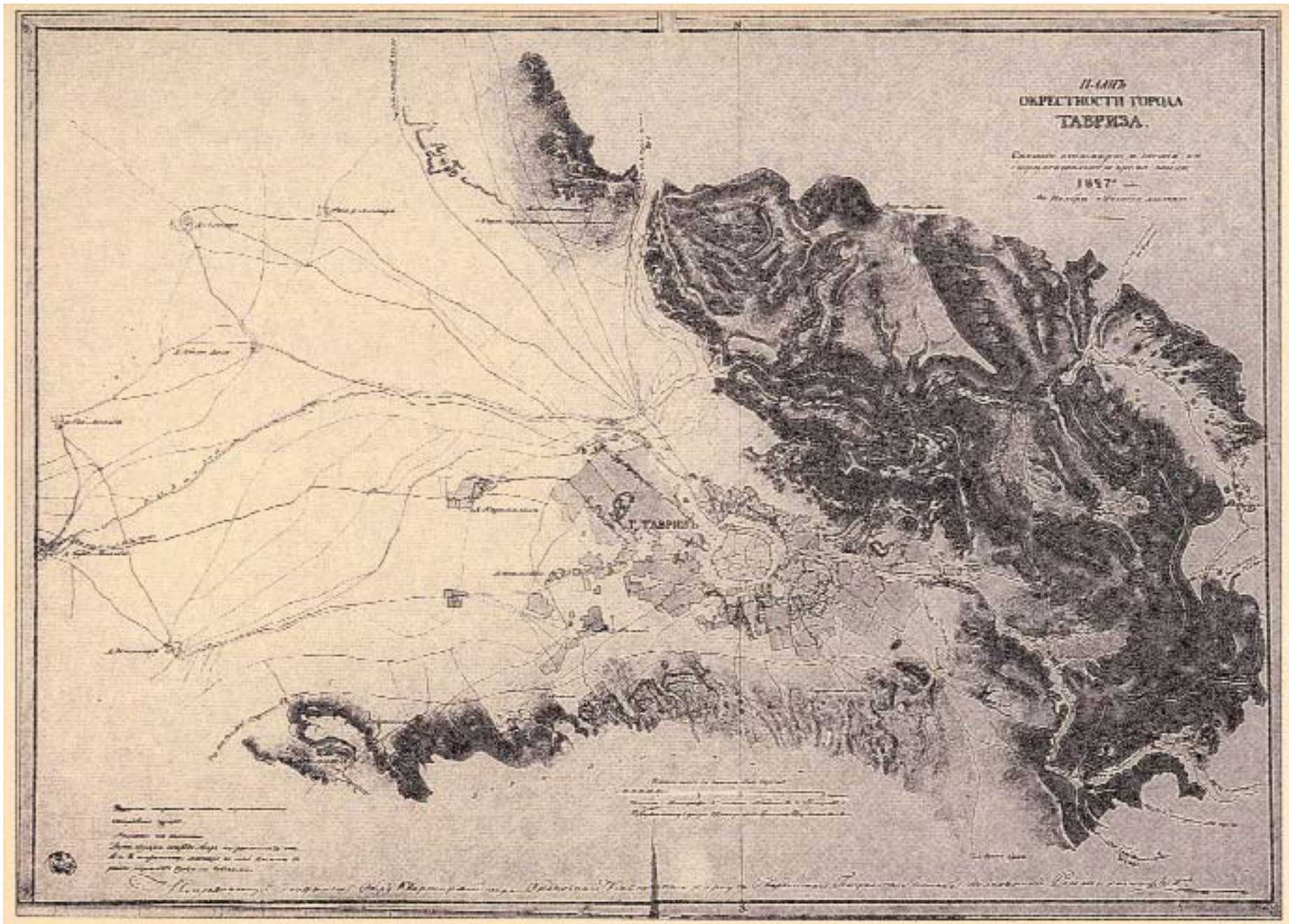
در این نقشه، راه‌های داخل بارو با دقت بسیار کمی نشان داده شده است. یکی دیگر از دلایل مهمی که برای اثبات روند توسعه شهر به خارج از باروی نجف‌قلی خان می‌توان برشمرد، درج نام شهر تبریز بر روی توسعه خارج از بارو است. در مورد توپوگرافی، باید توجه کرد که توپوگرافی بر اساس خطوط هم‌ارتفاع ترسیم نشده است. نقشه فاقد جهت‌یابی و زبان نقشه روسی است، با همه اینها، شمال نقشه، به

سمت بالای صفحه، به درستی رعایت شده است. در منتهی‌الیه بالای سمت راست نقشه، عنوان آن به زبان روسی چنین آمده: «نقشه حومه شهر تبریز». در پایین نقشه، مقیاس خطی آن قرار دارد. در بالای آن، عبارت «مقیاس یک دوم برابر یک ورست (معادل ۲/۵۴ سانتیمتر، ۱/۰۶ کیلومتر)» درج شده و در زیر آن اسامی نقشه‌برداران روسی از این قرار آمده: «توسط نقشه برداران درجه یک، پوزیدیشوف و پطرف ترسیم شده است». در سمت چپ، پایین نقشه، این عبارت به چشم می‌خورد: «دشت‌ها شخم خورده و بدون علف هستند.» از نقطه A تا نقطه B، راه به سوی شهر اهر به کوشش واحد نظامی روس اصلاح شده است، اطلاعات درون نقشه را می‌توان از این قرار دسته‌بندی کرد:^۹

۳-۱-۱-۱. اطلاعات مربوط به راه‌ها شامل مسافت شهر تبریز با شهرها و روستاهای اطراف

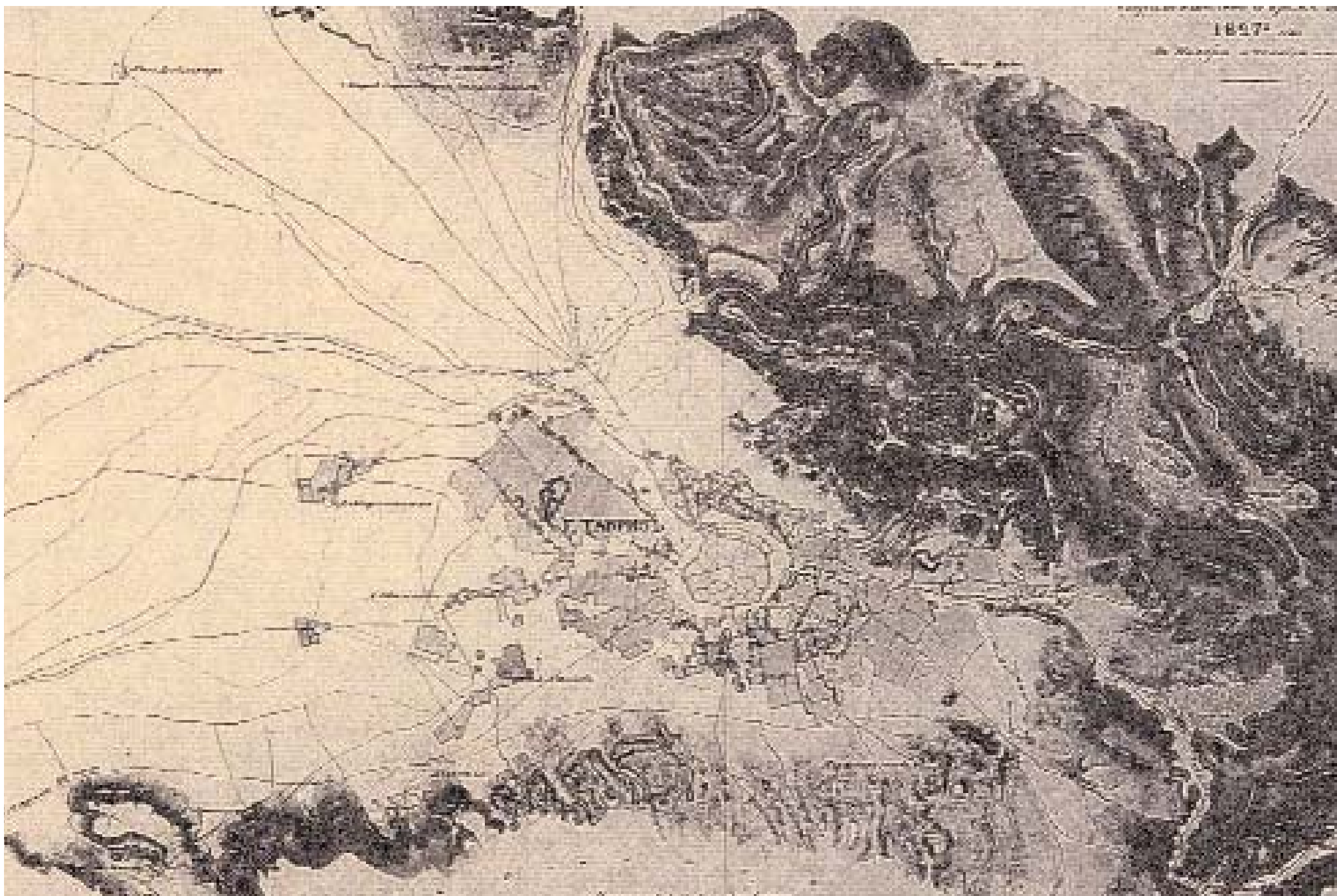
به طور کلی، به نظر می‌رسد محل استقرار کوهها و روستاها، به خصوص جاده‌های اطراف شهر با دقت بیشتری ترسیم و محل دقیق آن روی نقشه علامت‌گذاری شده است. موارد زیر از درون نقشه استخراج شده است:

- به طرف ده گیاور ۲۲/۵ ورست
- راه از اطراف خوی ۱۶۳/۲۵ ورست
- راه به تهران
- راه به تهران ۵۰۶ ورست
- راه به ده خروانه (خروانق) ۵۲ ورست
- راه به ده واش میش ۲/۵ ورست
- راه به شهر آگرا ۹۶ ورست (شهر راهر)
- راه به مرند ۶۶/۵ ورست
- راه به نگند ۳۴ ورست

Suburb map of Tabriz, drafted by Pozidbishov and Petrov

نقشه حومه شهر
مأخذ: اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار

A part of Suburb map

بخشی از نقشه حومه شهر (مقیاس نقشه مطابق با سند اصلی)

۳-۱-۱-۲. اطلاعات مربوط به روستاها: نامهایی که با پیشوند ده همراه اند:

- آرابی سا
- خرابه الور (الور علیا)
- خیاط پیشان
- ده آناختون (آناختون)
- ده ادا مانیده (مایان علیا)
- ده الور (الور علیا)
- ده باش پوش
- ده بودا مانیده (مایان سفلا)
- ده پازین
- ده پوی سون (پوی ستون)
- ده خروانه (خروانق)
- ده حاجی دیزه (خواجه دیزج)
- ده خطیب
- ده شامقادی (شنبه غازان)
- ده کرم علی - خ
- ده گنبد
- ده گوژوار (کجا آباد)
- ده گیاور
- ده لاله
- ده واش میش
- نگند
- ماچغه

۳-۱-۱-۲. اطلاعات مربوط به کوه‌ها:

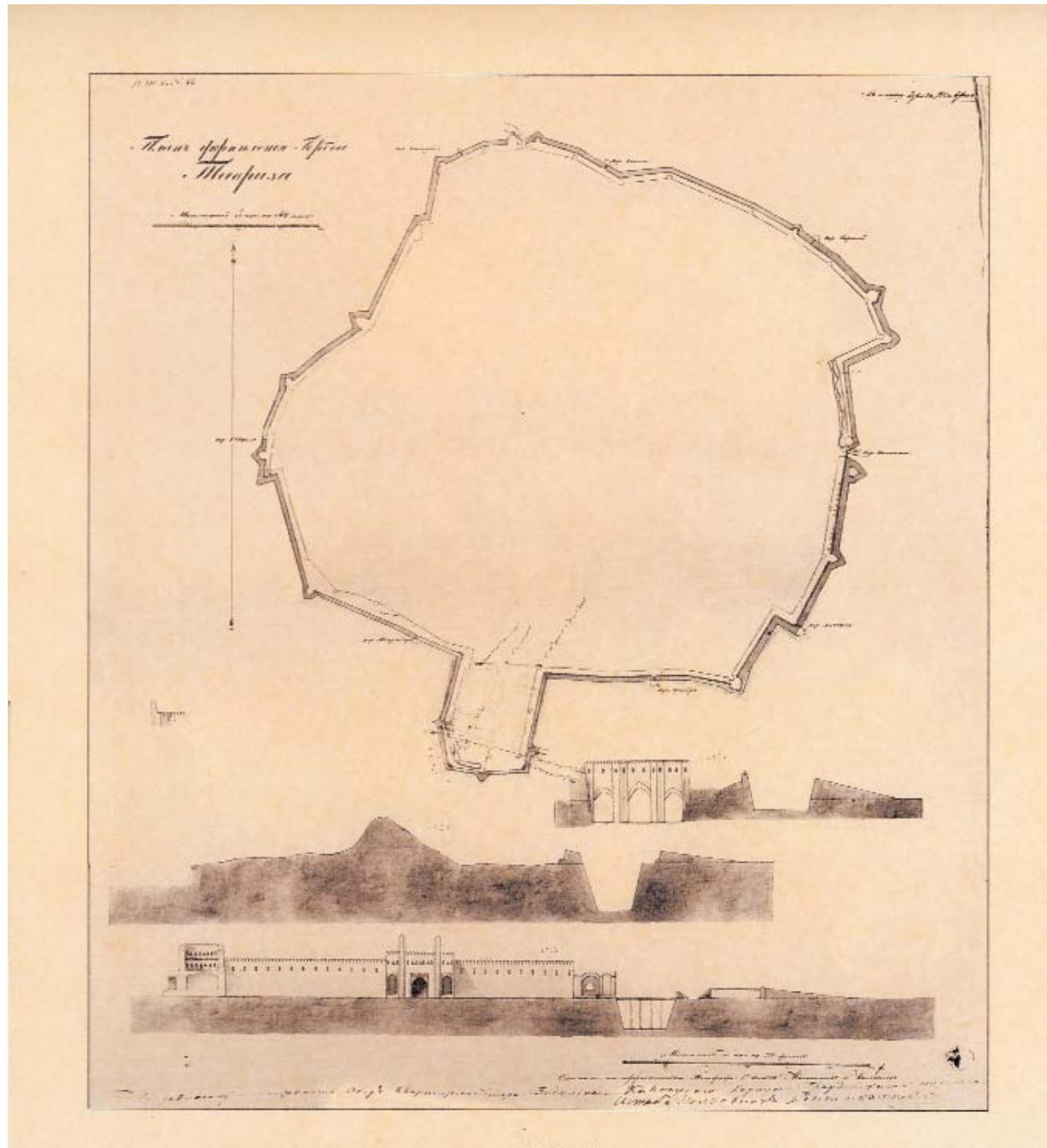
- زینعلی
- سرایشی طاق دلال
- کوه تیروادی
- کوه عینعلی
- کوه لاله

۳-۱-۱-۴. اسامی رودخانه‌ها

- رود آجی چای
- رود تبریز چای
- رودخانه گنبدچای

۳-۱-۱-۵. اسامی خاص اینیه و مکانهای متفرقه

- پیرعینعلی
- شهر تبریز
- کارخانه باروت
- کاروانسرای میرزا زمان دیز آهی

نقشه استحکامات شهر
مأخذ: اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار
Fortress map of Tabriz (1827 A. D.),
drafted by Mamontov and Kolokolov

۳-۱-۲. شرح توصیفی نقشهٔ استحکامات شهر

نقشهٔ استحکامات شهر تبریز در سال ۱۸۲۷ میلادی توسط نقشه‌برداران درجه یک، مامونف و کولوکوف، به مقیاس: یک دویم بر روی نقشه برابر ۵۰ ساژن (۲/۵۴ سانتیمتر، معادل ۱۰۶/۷ متر) به وسیلهٔ ابزار نقشه‌برداری ترسیم شده‌است. زبان نقشه روسی است و در بالا سمت چپ نقشه عنوان نقشه به صورت «نقشهٔ استحکامات شهر تبریز» آمده است. در زیر این عنوان، جهت‌یاب نقشه که پیکان است رو به بالا شمال آن را نشان داده است. در پایین نقشه، در سمت راست، مقیاس خطی نقشه دیده می‌شود که روی آن عبارت «مقیاس نقشهٔ اصلی: یک دویم، معادل ۵۰ ساژن (۲/۵۴ سانتیمتر، ۱۰۶/۷۰ متر)» درج شده است. در زیر مقیاس خطی این عبارت به چشم می‌خورد:

«مقیاس: یک دویم بر روی نقشه برابر ۵۰ ساژن (۲/۵۴ سانتیمتر معادل ۱۰۶/۷ متر) ، توسط نقشه‌برداران درجه یک مامونف و کولوکوف به وسیلهٔ ابزار نقشه‌برداری شده است» و در سمت بالا طرف راست عبارت «به نقشهٔ تبریز» دیده می‌شود. نقشه کارکرد نظامی دارد. در وسط آن، دیوار دفاعی و باروی شهر با دقت زیاد ترسیم شده و خندقی دور شهر را محاصره کرده و به نظر می‌آید بدون آب است. هشت دروازهٔ اصلی شهر با حروف روسی در مقابل ورودی دروازهٔ نقشه درج شده است: «دروازه دوه‌چی؛ دروازهٔ استانبول؛ دروازهٔ گجیل؛ دروازهٔ مرمر؛ دروازهٔ نوبر؛ دروازهٔ خیابان؛ دروازهٔ باغ میشه؛ دروازهٔ سرخاب».

بیشترین توضیحات نقشه متعلق به ارک حکومتی است که دقیقاً محل قرارگیری ادوات جنگی به صورت کامل توضیح داده شده است و این عبارتها روی آن به چشم می‌خورد:

— ارک شهر

— باغ

— توپ ۶ پوندی، ۳ مورد

— توپ لوله متوسط

— توپ ۱۸ پوندی

— دباغی

— سه توپ، دو توپ لوله متوسط و یک توپ ۶ پوندی

— یک توپ ۲۴ پوندی

— یک توپ ۲۴ پوندی و یک توپ ۶ پوندی

— یک توپ ۱۲ پوندی و یک توپ ۶ پوندی

— یک توپ ۳ پوندی

— یک توپ ۶ پوندی

— یک توپ لوله کوتاه، دو توپ و یک توپ ۶ پوندی

نقشهٔ استحکامات از سه جا برش خورده و این برشها با حروف N-1، N-2،

N-3، در زیر نقشه مشخص شده است. این برشها محل قرارگیری خندق، دروازه 'ورودی دارای سه دهانه بازشو، دو برجک دیده‌بانی، و محل‌هایی جهت تیراندازی سربازان، را نشان می‌دهد.

از مقایسهٔ این نقشه با نقشهٔ فرانسوی تره‌زل ـ فابویه، می‌توان پی برد که نقشهٔ نظامی روس‌ها از دقت و کارایی بالایی برخوردار است و تمام جزئیات به صورت دقیق روی آن ترسیم شده است. حتی در ضبط نام دروازه‌ها، نقشهٔ روس‌ها از دقت بالاتری برخوردار است، به طوری که اسامی ضبط‌شدهٔ نقشهٔ فرانسوی به ۶ دروازه اشاره دارد. اما، در حالی که نقشهٔ روس‌ها کامل است، در نقشهٔ فرانسوی نوشته به صورت فارسی دروازهٔ شتربان ضبط شده و در نقشهٔ روس‌ها این اسم به صورت ترکی آن دروازهٔ دوه‌چی آمده است. دروازهٔ مهادمهین در نقشهٔ فرانسوی به صورت دروازهٔ مرمر، به احتمال قوی به صورت میارمبار در نقشهٔ روس‌ها نوشته‌شده است. به نظر می‌رسد در برش N-2 ترسیم ناقص مانده است. عبارت «به نقشهٔ تبریز» در گوشهٔ سمت راست نقشهٔ احتمالاً حاکی از الصاق این نقشه به نقشهٔ کامل شهر تبریز بوده است.

پی‌نوشت

۱. محمدمهر یار و همکاران، اسناد تصویری شهرهای ایران دورهٔ قاجار، دانشگاه شهید بهشتی و میراث فرهنگی کل کشور، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸.

۲. همان کتاب، ص ۲۷.

۳. هنوز، این امر که نقشه‌ها توسط آلمانها تهیه شده باشند محل تردید است.

۴. گاردان، خاطرات مأموریت ژنرال گاردان در ایران، ترجمهٔ عباس اقبال،

انتشارات گزارش، چاپ دوم، ۱۳۶۲، ص ۱۱۷.

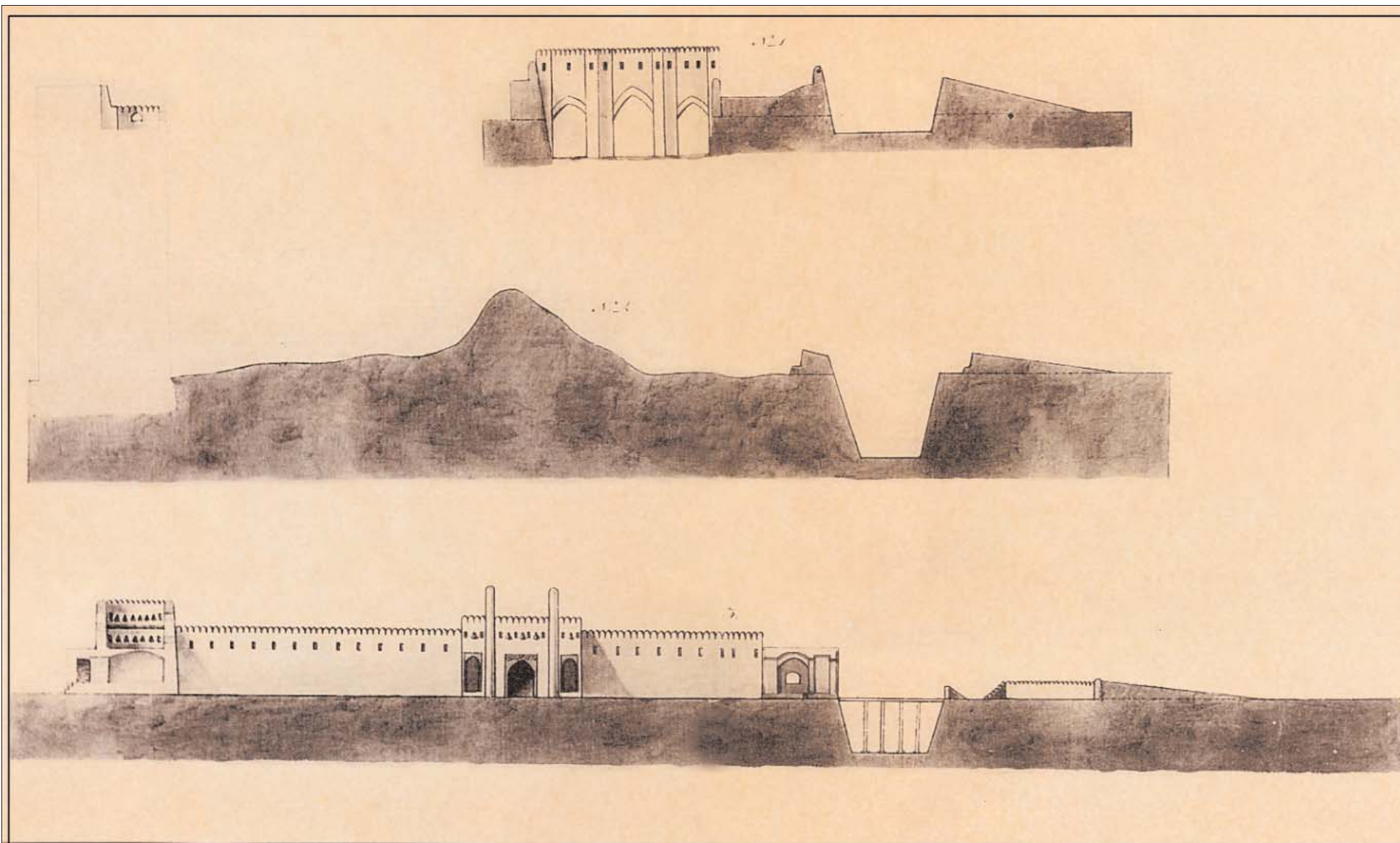
۵. همان، صص ۱۸۰–۱۱۱.

۶. سه نقطهٔ محل قرائت نشده اسم است.

۷. با توجه به فتح شهر تبریز در سال ۱۸۲۷م. توسط روس‌ها، و با توجه به این که تاریخ نقشهٔ حومهٔ شهر در همان سال ترسیم شده است، به نظر می‌رسد که این نقشه در مدت زمان بسیار کوتاهی (کمتر از یک سال) تهیه و ترسیم شده است.

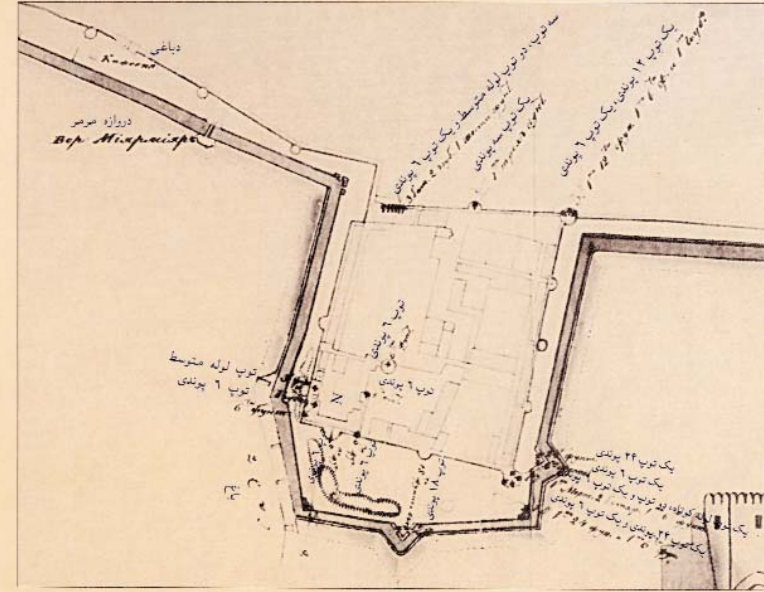
۸. هر ورست معادل ۱/۰۶ کیلومتر است.

۹. تمام موارد از نقشه‌های مجموعه کتاب اسناد تصویری شهرهای ایران دورهٔ قاجار استخراج شده است؛ ولی جملهٔ «آسیابهای سنگی هستند» مربوط به پانوشت کتاب مذکور است که در توضیح نقشه ذکر شده، ولی در داخل نقشه به این جمله برخورد نکردیم.

Fortress of the Tabriz City- Citadel-Tower- Rampart- Moat

استحكامات شهر تبریز - ارک، برج و بارو و خندق

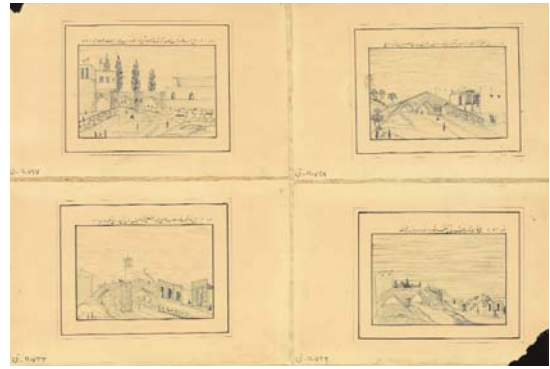
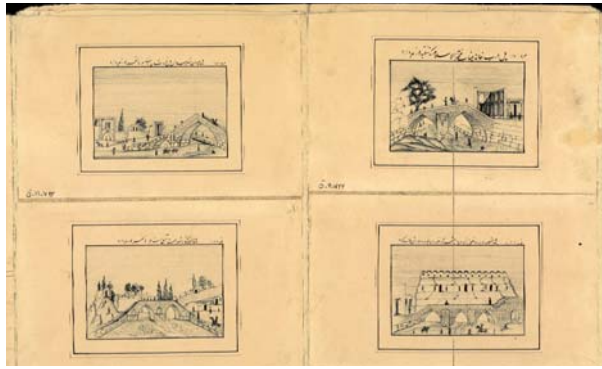

نقشه استحکامات شهر تبریز:

توضیحات نقشه:	یک توپ ۲۴ پوندی
نشوندهای روی نقشه	یک توپ ۶ پوندی
آرک شهر	یک توپ لوله کوتاه دو توپ
دباغی	و یک توپ ۶ پوندی
دروازه مربع	یک توپ ۲۴ پوندی و یک
باغ	توپ ۶ پوندی
سه توپ، دو توپ لوله	توپ ۱۸ پوندی
متوسط و یک توپ ۶ پوندی	توپ ۶ پوندی
یک توپ سه پوندی	توپ ۶ پوندی
یک توپ ۱۲ پوندی، یک	توپ ۶ پوندی
توپ شش پوندی	توپ لوله متوسط ۶ پوندی

Fortifications and Artillery Location

استحکامات و محل استقرار توپ های نظامی

نقشه سیل تبریز (۱۲۸۸ هـ. ق. / ۱۸۸۹ م.)

Flood map of Tabriz in 1288 A. H., (1871A. D.).

در سال ۱۲۸۸ هجری قمری، در ۱۶ و ۱۷ جمادی الاول مطابق با ۱۵ و ۱۶ خرداد سال ۱۲۵۰ هجری شمسی، به سبب بارش شدید باران و تگرگ، دو بار در تبریز سیل جاری شد و در مسیر رودخانه مهرا ن رود قرار گرفت. به علت طغیان رودخانه، آسیب زیادی به منازل و عمارات واقع در کنار رودخانه وارد آمد.

وقایع سیل تبریز در روزنامه ایران آن دوره از این قرار گزارش شده است: «بر حسب روزنامه مختصر تبریز و مخایره تلگرافی، دو مرتبه سیل در تبریز آمده است: یک دفعه جمعه شانزدهم پس از ظهر جانب میان خان و سمت خانه کلانتر سیل عظیمی در شهر ریخته، از دهنه کربی قاری دو طفل را سیلاب برده و در پای میل حضرت صاحب الزمان (ع) دوازده دکان (را) خراب کرده، پنج شش باب خانه و کاروانسرای پالان دوزها را ویران ساخته و سیلی دیگر در شب هجدهم در شهر آمده و خرابی رسانیده. چندین نفر از مرد و زن تلف گشته. در برخی از تیمچهها [تیمچه‌ها] و کاروانسراها آب چنان ایستاده که مردم جرئت رفتن و اموال بیرون آوردن نداشته‌اند. اسباب و سامان خانه را نیز زیان رسانید. بعضی جاها را ویران و با زمین یکسان نمود. کارگزاران (کارگزاران) امور دیوانی آنچه لازمه اهتمام در تسهیل کار اهالی بوده است قصور نکرده‌اند و مخصوصاً از جانب سنی‌الجوانب همایونی اوامر آکیده در ترفیه حال عبادالله شرف صدور یافت و به توسط تلغراف ابداع امر ظل الهی گردید.»^۱

نادر میرزا در کتاب تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، در ذکر شرح سیل به تاریخ ۱۷ ربیع الاول چنین اشاره کرده است:

«بیست روز پیش از این داستان، سیلی بزرگ آمده بود و بدین شهر خرابیها کرده و آن چنان بود که به نماز پیشین بی آن که به تبریز اثری از باران باشد آواز رعد از مشرق بلند شد. تگرگ و بارشی بسیار بدان سوی باریده، سیل برخاست. از روستای بارنج هر چه به پیش - از خانه، حدیقه و اشجار - بمالید و ویران کرد، تا به شهر رسید و هر دو ساحل مهرا ن رود هر چه از بناها نزدیک رود بود ویران کرد. چون به محاذات بقعه صاحب الامر (ع) رسید، یک طرف بازار مسگران ویران کرد و طرف جنوب میدان را همی گشادان. دکاکین و سراها و گرما به‌ها ویران کرد. از این سو شعبه‌ای به راسته کوچه افتاد و بسیار سراب فرو مالید و شعبه به راسته بازار راه کرد، ویرانی‌ها کرد. این سیل به مجرای قنوات افتاد. همه انباشته شد از آبار قنوات بجوشید و سرحدات ویرانه کرد و بسیار مال از مردم نابود شد. این سیل تا به نصف بازار جاری شد. بعضی از خانات نیز از لای مال مال گردید. چند گرما به نیز انباشته شد. به مجرای رود تا به رود آجی همه جا خرابیها روی داد. گفتند به چهارده هزار خانه صدمه رسید. آب

نقشه سیل تبریز

مأخذ: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

Flood map of Tabriz in 1288 A. H., (1871A. D.),
drafted by Mohammad-ebne Iraj Qajar

۱۱۷۳۴

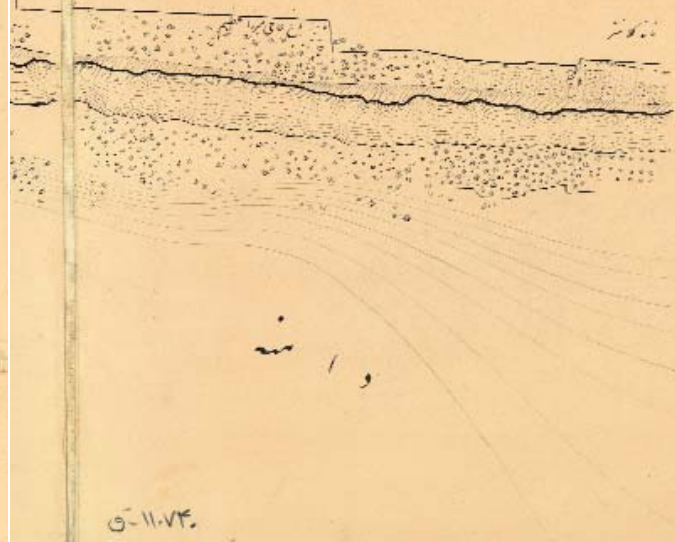
نقشه رودخانه دارالسلطنة تبریز

بعد از آمدن سیل در نهال سینه قوی سیل سینه بگیرار و دویست
 شتاد و شت مطابق نزار و شتاد و شتاد عیسو که از منته
 قلعه الی پل مشهور بشهر چاک نزدیک آبی با بعضی ابنیه اطراف اقبل
 خانه و کوچه و حمام و مسجد و پنجال بازار و بازار چپ و دوکان
 و کاروانسرا و غیره که بواسطه سیل بعضی از آنها خراب شده
 و مخصوص نمایش آن خرابها و تعیین نقاطی که آب با طرف سرشار شده
 و نمایش سد و موجودی آن با ارتفاع و اراضی مرتفعه با ارتفاع
 و نمایش لها مخصوص چاره حسد الی سیل یعنی بر آورد تعمیر اطراف
 و تقیة رود و تعمیر تنگت چشماهی بلچا که ان شاء الله تعالی بعد از تمام این
 عمل از غایت حضرت ظل الهی به بندگان خدا ضرری نباشد بجز حکم جناب
 جلالتنا آقا صی صابدیوان در محال تحمل کشیده و بر آورد نمود خانه زانو

۱۱۷۳۱

۱۱۷۳۳

محمد

۱۱۷۳۴

A part of flood map

بخشی از نقشه سیل تبریز

سیل را بویی زشت بود.

این واقعه روز هفدهم جمادی الاول به سال یک هزار و دویست و هشتاد و هشت از هجرت بود. پس از این سیل به پایمردی خواجه محتشم صاحب دیوان تمامی اهل این شهر مالی بزرگ دادند.

شاهنشاه نیز ده هزار تومان عطا فرمودند. سدی از سنگ آهک که امتداد آن از اواخر روستای بارنج است تا به نزدیکی پل آجی عمارت کردند به هر دو ساحل مهران رود.

چون این کار به دست تجار و کدخدایان شهر بود، هر یک [که] امین و درستکار و خدای شناس بودند، بدان قسمت خود سدی سدید بساخت که تا کنون خللی نیافته. آن بی دینان که نه غیرت وطن کشند و نه خدای شناسند، آن مال بخوردند، به جای آهک، خاک و به جای سنگ، صرف سال صدف کردند. همان سال اول آب نشست و ویران شد.^۲

بعد از وقوع سیل جهت برآورد خسارات و میزان آسیب دیدگی های ناشی از سیل به امر فتحعلی خان صاحب دیوان در سال ۱۲۸۸ هجری قمری نقشه سیل تبریز توسط محمدبن ایرج قاجار ترسیم شد.

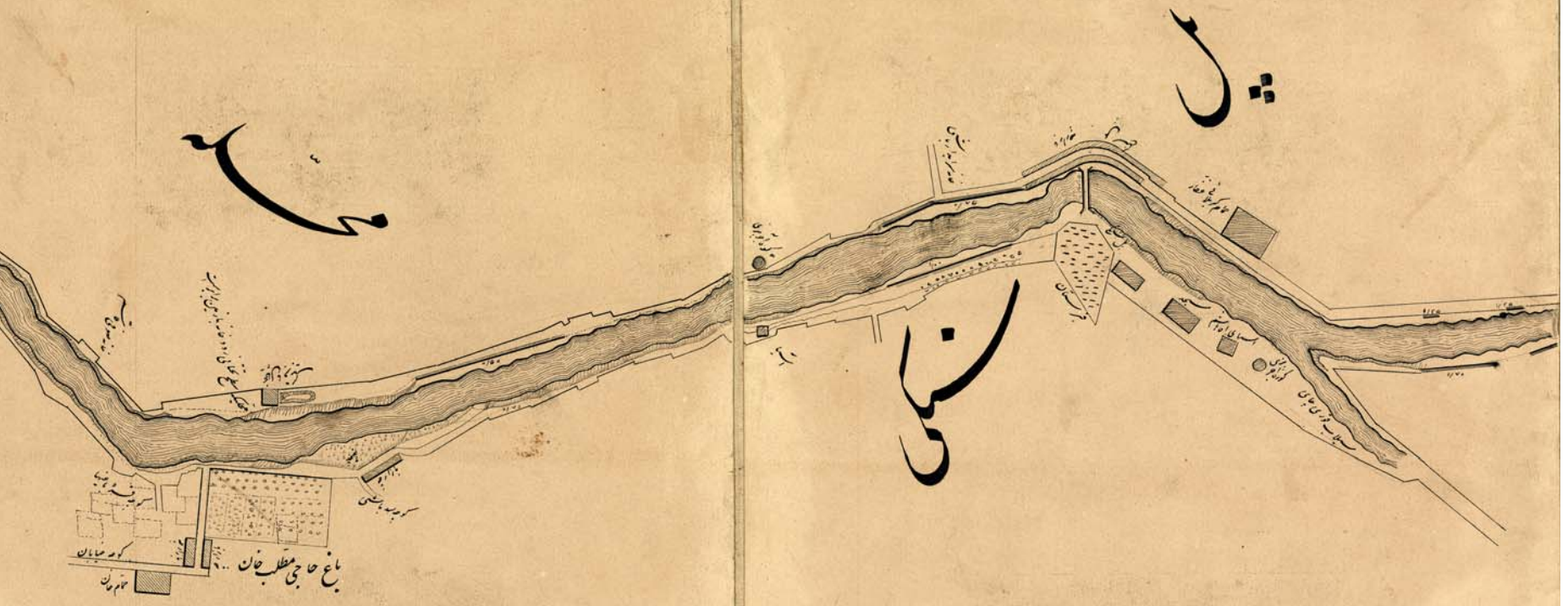
نقشه از ۲۷ قطعه شامل: رودخانه ۱۳ قطعه؛ نقاشیها ۱۲ قطعه؛ علامات نقشه و توضیحات هر کدام یک قطعه، تشکیل و بر روی پارچه چسبانده شده و رنگ نقشه سیاه و سفید است.

متن نوشته داخل نقشه بنا به نوشته محمدبن ایرج قاجار از این قرار است:

«نقشه رودخانه دارالسلطنه تبریز بعد از آمدن سیل در هذه السنه قوی ثیل سنه یک هزار و دویست و هشتاد و هشت مطابق هزار و هشتصد و هفتاد عیسوی از دامنه قله الی پل مشهور به شهرهای نزدیک آجی با بعضی ابنتیه اطراف از قبیل خانه و کوچه و حمام و مسجد و یخچال و بازارچه و دکان و کاروانسرا و غیره که به واسطه سیل بعضی از آنها خراب شده و مخصوص نمایش آن خرابیها و تعیین نقاطی که آب به اطراف سرشار شده و نمایش پلها، مخصوص چاره خرابی سیل یعنی برآورد تعمیر سد اطراف و تنقیه رود و تعمیر چشمهای پلها ان شاء الله بعد از اتمام این عمل از عنایت حضرت ظل الهی به بندگان خدا ضرری نرساند به حکم جناب جلالت انتساب آقای صاحب دیوان در کمال تعجیل کشیده و برآورد نمود. خانه زاد، محمدبن ایرج قاجار.»^۲

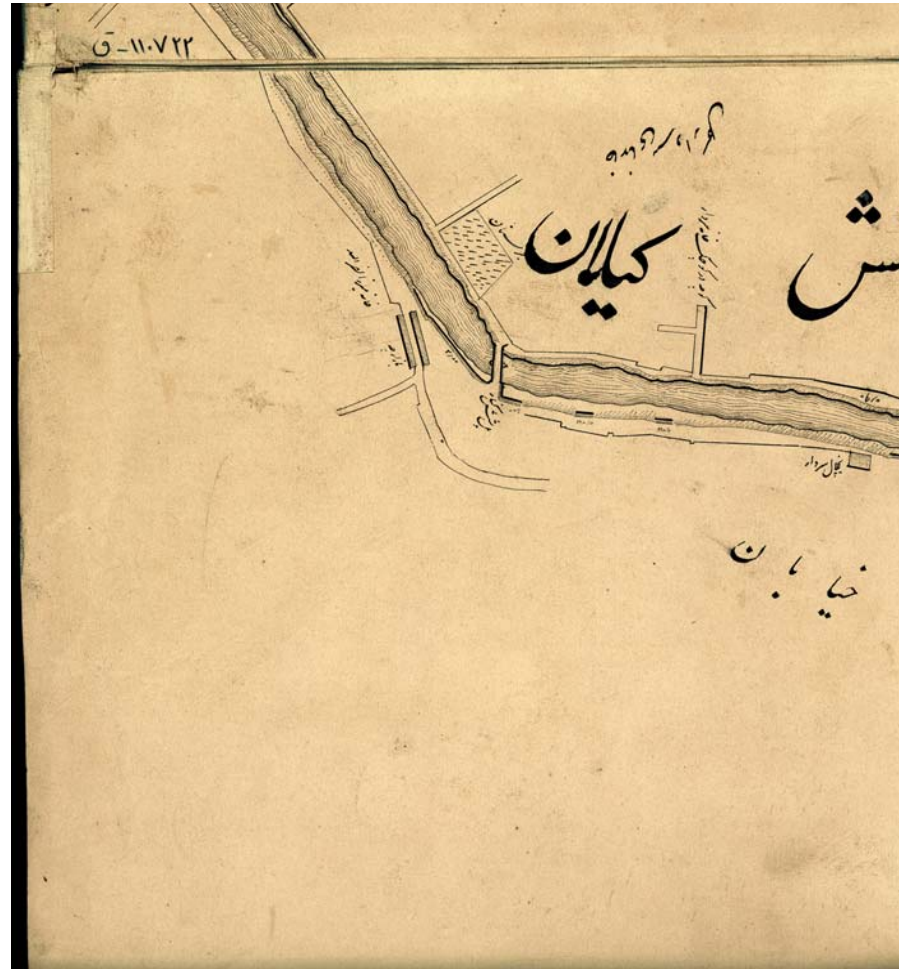
۹

۱۱۷۳-۵

۱۱۷۳۷-۵

۱۳۶

بخشی از نقشه سیل تبریز

A part of flood map

۴-۱. شرح توصیفی نقشه

نقشه در ابعادی به طول ۲۰۹ سانتیمتر و عرض ۱۰۷ سانتیمتر ترسیم شده است. نقشه از ۲۷ قطعه شامل: رودخانه ۱۳ قطعه؛ نقاشیها ۱۲ قطعه؛ علامات نقشه و توضیحات هر کدام یک قطعه؛ تشکیل و بر روی پارچه چسبانده شده و رنگ نقشه به صورت سیاه و سفید است. کادر هر یک از نقاشیها که سیاه قلم اند، طول ۱۴/۵ سانتیمتر و عرض ۹ سانتیمتر است و تا عدد ۱۴ شماره زده شده است. اما، نقاشی نمره یک و سه در میان آنها دیده نمی شود. به نظر می رسد آن دو شماره مربوط به پل بیلان کوه و پل ششگلان بوده است. در روی نقشه از ۱۴ پل نام برده شده که به ترتیب از شرق به غرب عبارتند از: بیلانکوه؛ ششگلان؛ سنگی؛ قاری؛ درب خانه نایب الصدر؛ نزدیک خانه حاج میرزا شفیق؛ حاجی ملا عبدالله؛ زیر بازار؛ زیر بازار کفشدوزها؛ ملا محمد دابی، درب خانه ی حجت الاسلام؛ بار ماخلاق؛ بیرون شهر؛ میدان مال فروشها (پل فتحعلی)؛ و امیر خیز. محله های مندرج در نقشه عبارت اند از:

باغمیشه؛ بیلان کوه؛ پل سنگی؛ ششگلان (گیلان)؛ خیابان؛ سرخاب؛ چهارمنا؛ شتریان؛ راسته کوجه؛ امیر خیز.

سند ممهور به مهری بیضی شکل است به سجع «محمدبن ایرج» و به امضای «محمدبن ایرج قاجار» ثبت شده است.

در عنوان نوشته کلمه «هو» آمده است و در زیر این واژه عبارت «نقشه رودخانه دارالسلطنه تبریز» به چشم می خورد. در زیر همین عنوان متن اصلی نقشه نوشته ای به قلم محمدبن ایرج قاجار به چشم می خورد که در مورد چگونگی تهیه نقشه نوشته شده است.

در این نقشه بسیاری نشانه های گرافیکی (نموداری) برای اولین بار به کار گرفته شده است، مانند علامت باغ؛ کاروانسرا؛ پل و ابنیه.

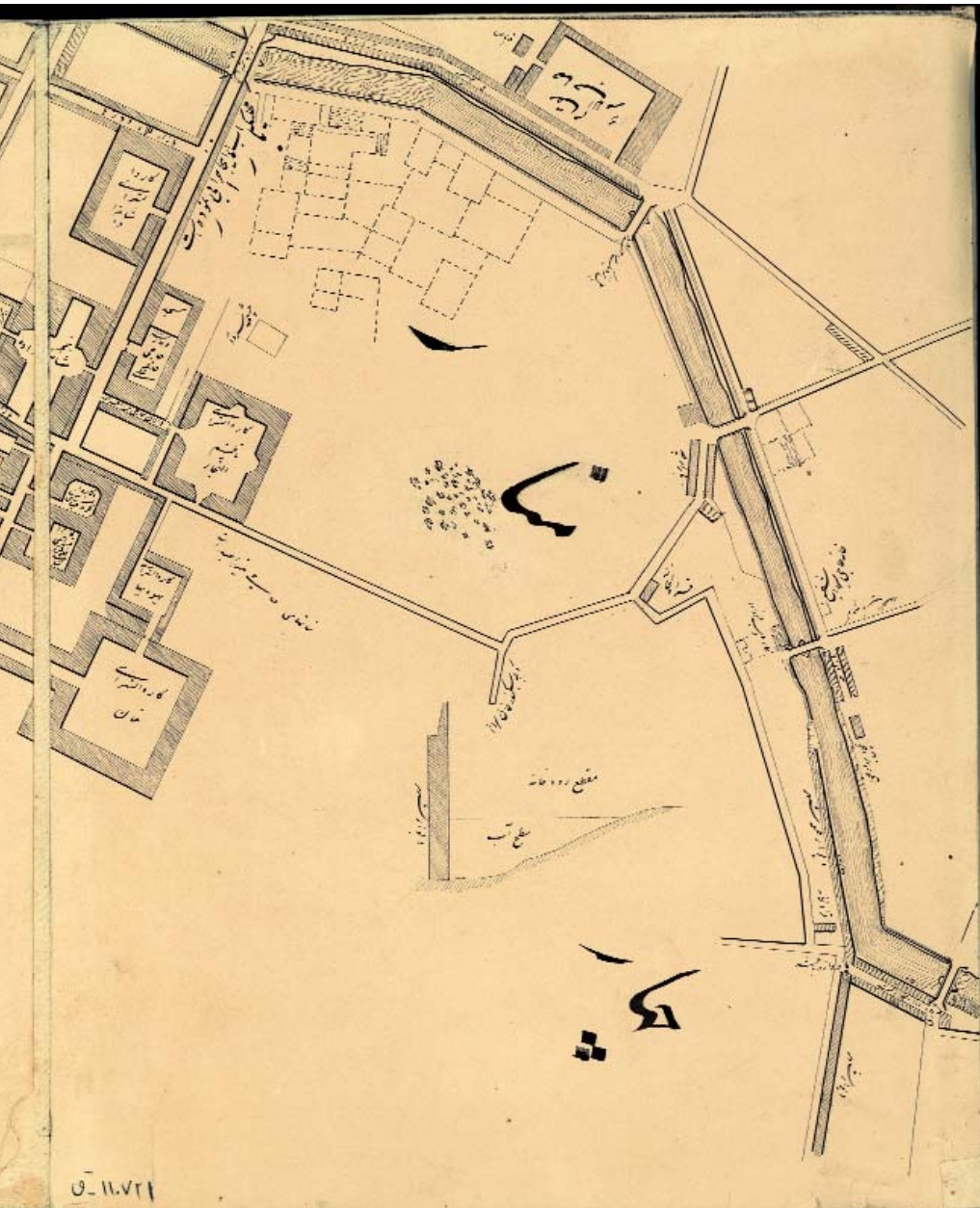
به نظر می رسد تهیه کنندگان نقشه دارالسلطنه قراجه داغی بعدها روش ترسیم این نقشه را به کار گرفته اند. ویژگی بارز این نقشه در استفاده از تصاویر، برای بیان موضوعات، مورد توجه تهیه کننده است.

این نقشه، شاید تنها نقشه ای است که از این نظر با نقشه مطراق چی شباهت دارد. به احتمال زیاد، دلیلی که تهیه کننده نقشه را وادار به ترسیم پل ها و ابنیه کنار مهران رود کرده، خسارتی بوده که بر این ابنیه وارد آمده بوده است.

دلیل مهم دیگری که می شود برای واقع گرا بودن این تصاویر ذکر کرد، بقعه صاحب الامر، پل سنگی، و پل بازارهای شهر است که با وضعیت فعلی و یا با تصاویری که جهانگردان از آن ابنیه ترسیم کرده اند، مطابقت دارد.

با همین منطق می توان استدلال کرد که حد نهایت ابنیه ترسیم شده در این نقشه، محدوده آسیبی بود که سیل به شهر وارد آورده است.

اگرچه در این نقشه حجم اطلاعات چندان زیاد نیست و این اطلاعات بیشتر تابع خسارت های وارد آمده از سیل است، اما تهیه نقشه توسط ایرانیان که برای اولین بار انجام می شد، به این نقشه اهمیت خاص می بخشد.

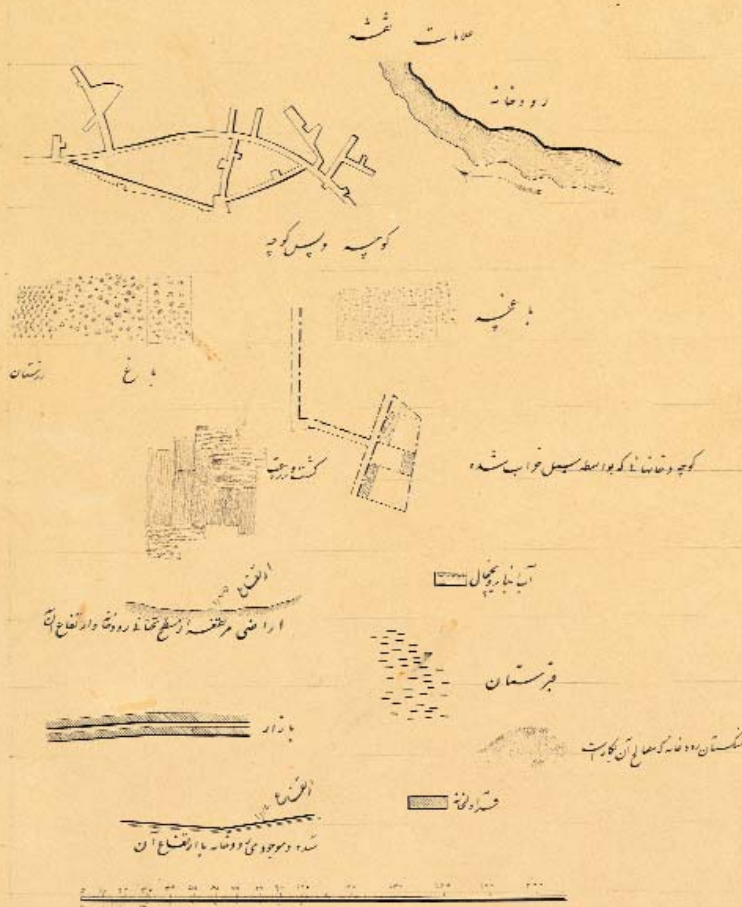

A part of flood map

بخشی از نقشه سیل تبریز

۵-۱۱.۷۱۹

مقیاس طولی رودخانه مابین مردودش در نرس است مقیاس عرض سطح زمین مردودش در یک نرس است

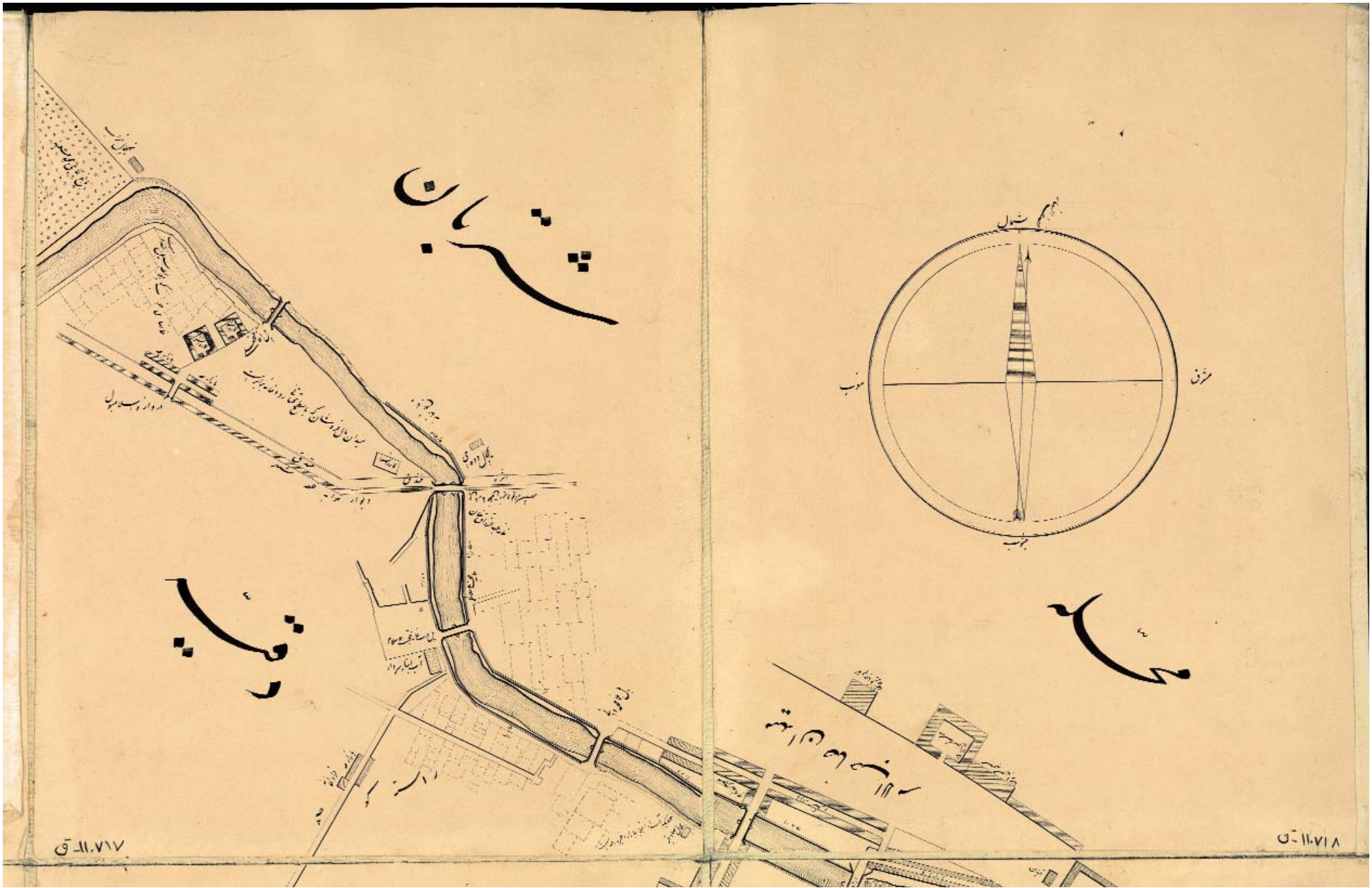
۵-۱۱.۷۱۹

صا

بازار

۵-۱۱.۷۲۰

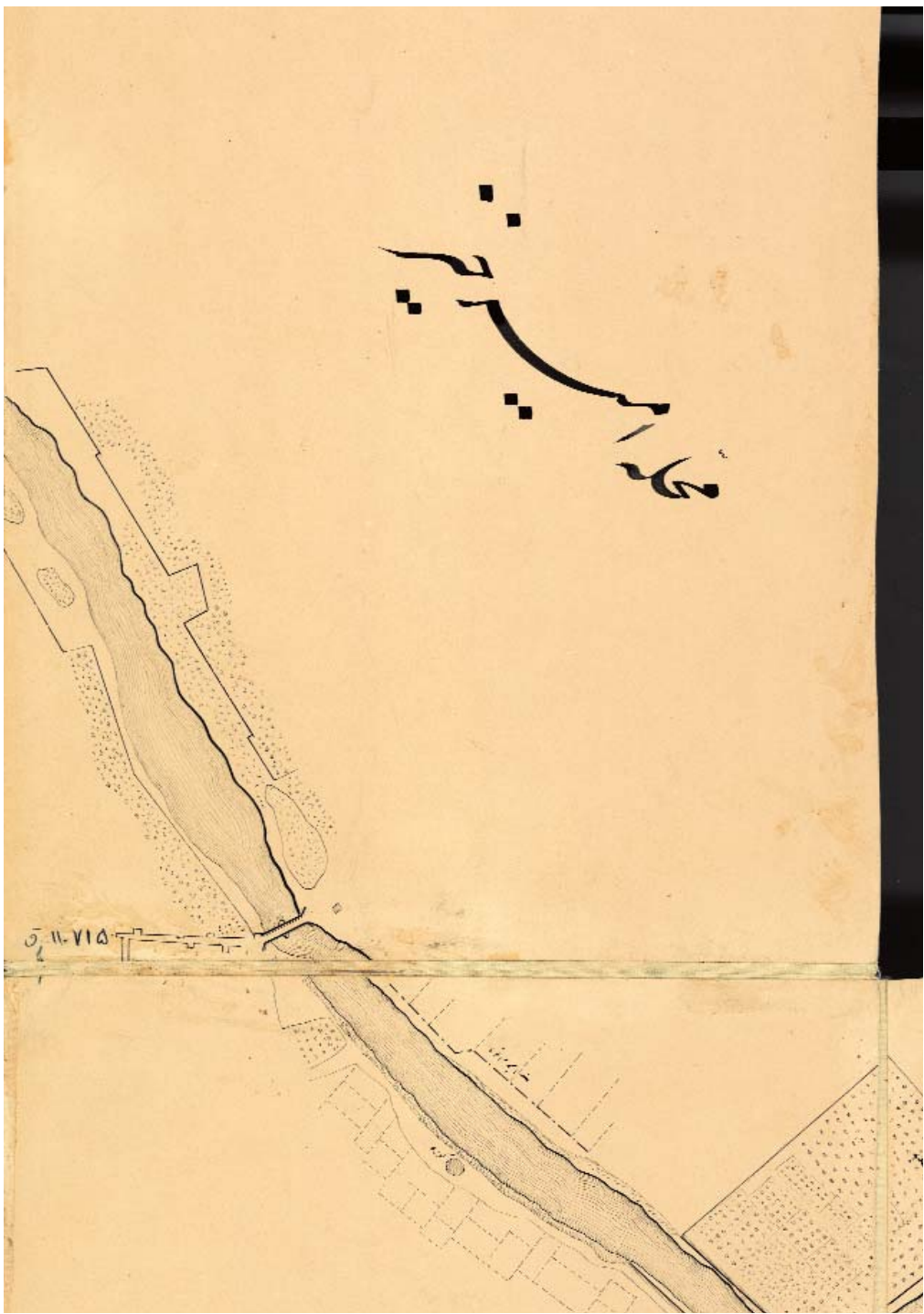
۱۱۷۱۷-ق

۱۱۷۱۸-ق

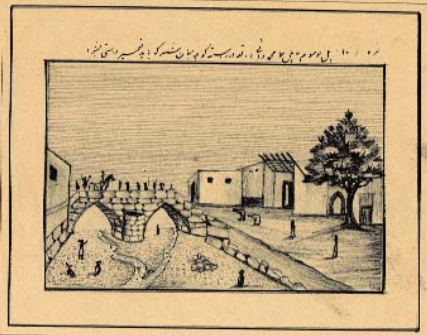
A part of flood map

بخشی از نقشه سیل تبریز

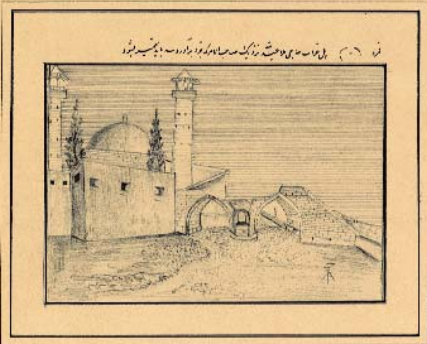
بخشی از نقشه سیل تبریز

A part of flood map

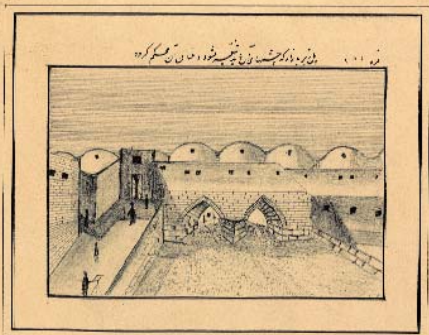
۱۱۰۷۳۵ - ۱۱۰۷۳۵

۱۱۰۷۳۴ - ۱۱۰۷۳۴

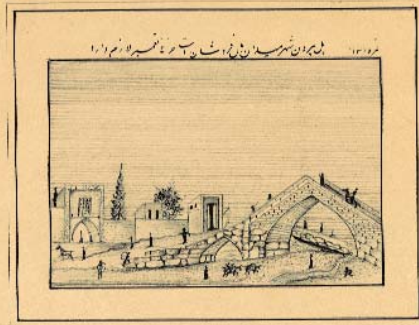
۱۱۰۷۳۶ - ۱۱۰۷۳۶

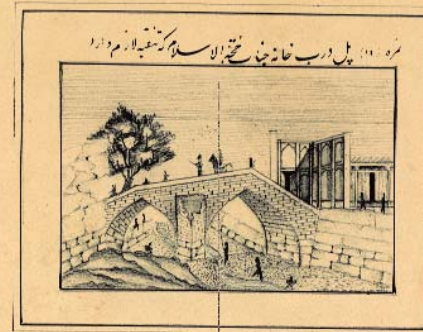
۱۱۰۷۳۲ - ۱۱۰۷۳۲

Pictures of flood map

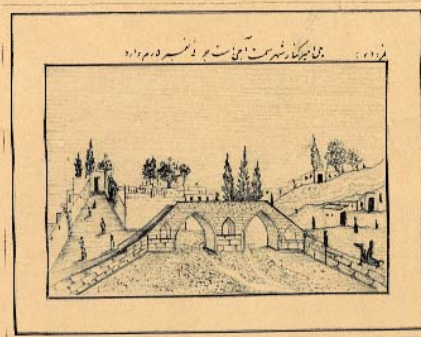
تصاویر نقشه سیل تبریز

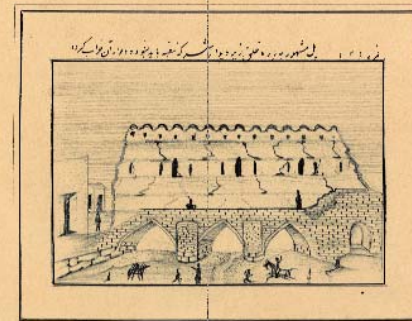
۱۱۷۳-۵

۱۱۷۴-۵

۱۱۷۳-۵

Pictures of flood map

تصاویر نقشه سیل تبریز

Pictures of flood map

تصاویر نقشه سیل تبریز

پی‌نوشت

۱. اخبار سمیه: ولایات محروسه، ایران، شماره ۳۴ (۱۰ جمادی‌الآخر ۱۲۸۸ قمری)، ص ۳.
- به نقل از: رضا فراستی، سیل تبریز در سال ۱۲۸۸ قمری، مجله اثر، شماره ۳۱ - ۳۲، سال ۱۳۷۹، میراث فرهنگی کل کشور، ص ۱۸۲.
۲. نادر میرزا، تاریخ جغرافیای دارالسلطنه تبریز، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، انتشارات ستوده، تبریز، سال ۱۳۷۳، صص ۲۶۷-۲۶۸.
۳. رضا فراستی، همان، صص ۱۸۳-۱۸۴.

۵-۱. شرح توصیفی نقشه

نقشه قراجه‌داغی که به نقشه دارالسلطنه نیز مشهور است، شاید کاملترین نقشه‌ای باشد که تا اواخر دوره قاجار از شهر تبریز تهیه شده است. این نقشه، که تماماً توسط ایرانیان تحصیل کرده «مدرسه دارالفنون تهران و تبریز» تهیه شده، ادامه شیوه‌ای در نقشه‌کشی است که در نقشه سیل تبریز برای اولین بار تحصیل‌کردگان ایرانی خارج از کشور آن را بنیاد نهاده بودند. در این نقشه، برای اولین بار مفهوم امروزی توپوگرافی به کار گرفته شده است. علائم گرافیکی، با گستردگی چشمگیری موضوعات متفاوتی را پوشش داده‌اند. در این نقشه، برای نخستین بار برای متنهاى نوشتاری، از چند نوع خط فارسی استفاده شده است. نیز برای نخستین بار، نقشه محله‌ها با تأکید بر مرز بین آنها مشخص شده است. در این نقشه، برای نشان دادن محله‌ها، تفاوت محلات با زیر محله‌ها (محله‌های فرعی) از تفاوت ابعاد نوشته سود برده‌اند. مثلاً، چرنداب، لیل‌آباد و اهراب، زیر محله‌های محله مهادمهین‌اند که ابعاد حروف نوشته آنها نسبت به حروف کلمه مهادمهین کوچکتر است. همچنین، نقشه بازار به دقت و با مشخص کردن کلیه سراها و تیمچه‌های آن ترسیم شده است. در صورت نادیده انگاشتن نقشه سیل تبریز که در واقع نقشه همه شهر تبریز نیست، این اولین نقشه‌ای است که بعد از نابودی باروی نجف‌قلی‌خانی ترسیم شده است. ولی، دقت ترسیم محله‌های خارج از بارو با محله‌های داخل آن تفاوتی ندارد. در این نقشه برای اولین بار نام میدانهای محله‌ای و زیر محله‌ای، همچون میدان چوپور، نیز برده شده است.

به اعتبار وجود حجم بالای اطلاعات در متن نقشه، به جرأت می‌توان نقشه دارالسلطنه تبریز را کتابی تصویری نامید که مطالعه جدی آن نه تنها مستلزم صرف دقت زیاد است، بلکه محتاج روش‌های ابداعی نیز هست. به همین دلیل، نقشه دارالسلطنه در این مطالعه به عنوان نقشه مبنا برای بررسی تاریخ شهر تبریز معرفی شده با بهره‌گیری از تفندهای رایانه‌ای سعی شده با لایه‌بندی کردن این نقشه، امکان مطالعه عمیق و استنتاج مطالب جدید توسط پژوهشگران فراهم آید.

این نقشه یکی از معتبرترین نقشه‌هایی است که از شهر تبریز تهیه شده است. نقشه دارالسلطنه به امر ولیعهد، مظفردالدین میرزا به اهتمام عباس خان سرتیپ و رئیس مدرسه دولتی تبریز (مدرسه دارالفنون)، و محمد میرزا مهندس و محمدرضا مهندس، در دوازدهم شهر شعبان المعظم سال ۱۲۹۷ ق [۱۸۸۰ م] در تبریز ترسیم شده و در دارالطباع کربلایی اسدآقا به سال ۱۳۱۱ هـ. ق. [۱۸۹۴ م.] به طبع رسیده است. در ذیل عنوان نقشه، نقشه دارالسلطنه تبریز، به خط ثلث چنین نگاشته شده است.

«حساب‌الامر قدر قدرت حضرت فلک رفعت اقدس امجد رفع والا ولیعهد روحی فدا با اهتمام مقرب الخاقان میرزا عباس خان سرتیپ و رئیس مدرسه دولتی تبریز امیرزاده محمدمیرزا مهندس و معلم ریاضی رقم‌خانه‌زاد، آن مبارک آستان محمدرضا مهندسی نایب‌آجودان باشی سرکراتی ابن حسنعلی خان سرهنگ قراجه‌داغی» و در ذیل همین جمله با خط نستعلیق جمله زیر ذکر شده است:

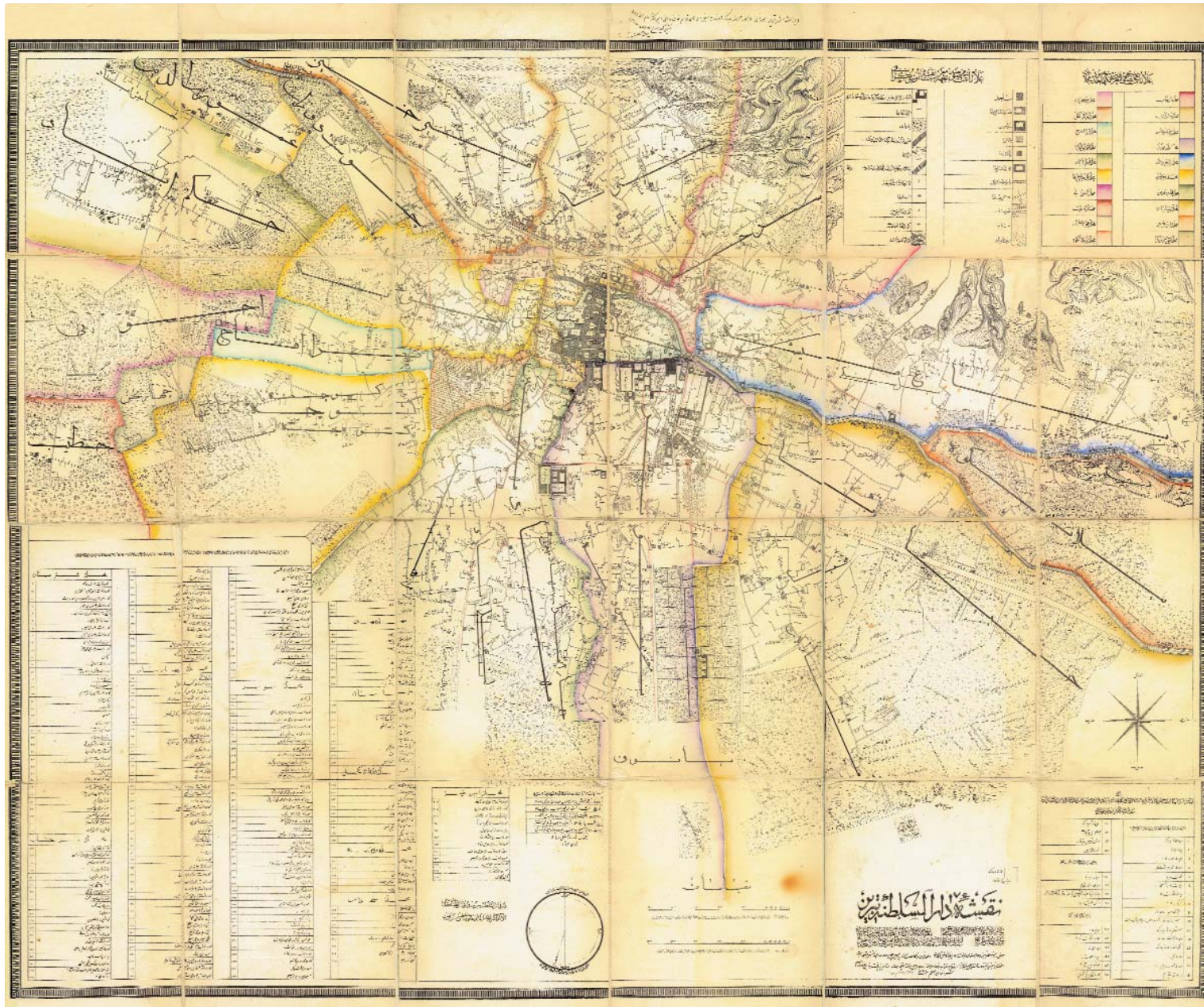
«عرض دارالسلطنه تبریز از خط استوا سی و هفت درجه و پنجاه و شش دقیقه است و طول آن از خط نصف‌النهار پاریس چهل و دو درجه و بیست و شش دقیقه است. طول ایام تبریز پانزده ساعت و چهل دقیقه است. اتمام پذیرفت به تاریخ دوازدهم شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۹۷.»

نقشه دارالسلطنه تبریز یکی از مدرن‌ترین نقشه‌های قدیمی تهیه شده در ایران محسوب می‌شود. درست است که نقشه تره‌زل - فابویه با قدمت حدود ۸۲ سال جلوتر از نقشه دارالسلطنه تبریز به دست هیئت فرانسوی با دستگاه‌های مدرن نقشه‌برداری تهیه شده است، ولی نقشه دارالسلطنه تبریز از مواردی خاص حائز اهمیت است.

اولاً با شروع تهیه نقشه دارالسلطنه تبریز می‌توان گفت که نقشه‌برداری مدرن در ایران آغاز می‌شود و نقطه قابل توجه این است که این نقشه توسط ایرانیان تحصیل کرده در مدرسه دارالفنون تهران که با شیوه نقشه‌برداری غربی آشنایی کامل داشته‌اند، انجام گرفته است.

ثانیاً، رویکرد به نقشه و نمادشناسی آن تا حدودی برگرفته از فرهنگ ایرانی است. این نمادشناسی از کادربندی نقشه و خطوط استفاده شده در آن (نستعلیق - ثلث) و حتی جهت‌یابی آن (تأکید اصلی به طرف قیله) کاملاً آشکار است.

طراحان اصلی نقشه، محمدرضا مهندس و سرهنگ قراجه‌داغی، خود دانش‌آموختگان مدرسه دارالفنون تهران بودند و به احتمال زیاد در تأسیس مدرسه دارالفنون تبریز و تدریس در آنجا نقش به‌سزایی داشته‌اند.

Map of Tabriz in 1297 A. H. (1880 A. D.),
drafted by Mohammad-Reza Mohandess and Colonel Qaracheh - Daghi

نقشه دارالسلطنة تبریز ۱۲۹۷ هـ. ق. (قراچه‌داغی)
مأخذ: مجموعه خصوصی شهر یار عدل

۲-۵. مشخصات عمومی نقشه

این نقشه از قدیمی‌ترین نقشه‌های تبریز است، که به دست گروه نقشه برداران ایرانی ترسیم شده است. نقشه بر روی کاغذی به ابعاد ۷۵۶×۹۷۰ سانتیمتر به صورت چاپ سنگی به طبع رسیده که کادربندی آن حدود ۵ سانتیمتر از طرفین کادر اصلی فاصله دارد و از سمت راست آن قسمتی از نقشه (قبرستان) از کادر اصلی بیرون زده است. این نقشه در سال ۱۳۷۰ هجری شمسی (۱۹۹۲ میلادی) در مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب روی کاغذی به ابعاد ۱۱۱۷×۹۲۶ سانتیمتر به صورت افست چاپ و تکثیر شده است. به استثنای متن اصلی نقشه، اعلام و جدولهای پیوست آن حاوی اطلاعات ارزشمندی است که آنها را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

الف. اطلاعات نوشتاری

این اطلاعات شامل توضیحاتی در مورد عنوان، سال و افرادی است که در امر نقشه‌برداری کمک کرده‌اند، و از سویی جدولهایی حاوی معرفی محلات و زیرمحلات، توضیحات در مورد رودخانه‌آچی چای تبریز را نیز در بر می‌گیرد. عنوان نقشه، نقشه دارالسلطنه تبریز، در پایین و در سمت راست آن، به خط نسخ درج شده است و در زیر عنوان به خط ثلث عبارت زیر به چشم می‌خورد:

«حسب الامر قدر قدرت حضرت فلک رفعت اقدس امجد ارفع والا ولیعهد روحی فدا باهتمام مقرب الخاقان میرزا عباس خان سرتیپ و رئیس مدرسه دولتی تبریز و به تدریس امیرزاده محمد میرزا مهندس و معلم ریاضی رقم خانه‌زاد آن مبارک آستان محمد رضامهندس و نایب آجودان باشی سرکارتی این حسنعلی سرهنگ قراجه‌داغی.»

و در زیر همین عبارت با خط نستعلیق این عبارت آمده است:

«عرض دارالسلطنه تبریز از خط استوا سی و هفت درجه و پنجاه و شش دقیقه است و طول آن از خط نصف النهار پاریس چهل و دودرجه و بیست و شش دقیقه است. طول ایام تبریز پانزده ساعت و چهل دقیقه است. ارتفاع آفتاب هفتاد و هفت درجه و چهل و هفت دقیقه است. اتمام پذیرفت به تاریخ دوازدهم شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۹۷.»

در سمت چپ نقشه، به خط ثلث عبارت «در دارالطباعه مقدس الاقاب کربلایی اسد آقا صورت طبع پذیرفت»، تنها سندی است که مشخص‌کننده مکان چاپ این نقشه است. در بالای همین عبارت، کمی مایل به سمت راست، عبارتی به صورت جدول به ابعاد ۶/۵×۵ سانتیمتر حاوی اطلاعات ارزشمندی در مورد رودخانه‌آچی چای تبریز است:

«رودخانه‌آچی منبعش در محلی از دامنه‌های کوه سولان خارج شده تا مقابل قصبه سراب رو به جنوب بعد رو به مغرب حرکت کند تا این که آمده از سمت شمال تبریز تقریباً

A part of Tabriz map in 1297 A. H. (1880 A. D.)

به فاصله ۳۵۰۰ قدم گذشته و باز به قدر ده فرسخ رو به مغرب می‌رود و از آنجا کم مایل به جنوب شده داخل دریای شاهی می‌شود.»

در سمت راست و در قسمت پایین نقشه، درست در منتهی الیه سمت راست پایین آن، جدولی با این عنوان درج شده است:

«لوحه ایست بر اسامی ابنیه‌های دیوانی که ممکن نشده است در موضع خود لهذا به ترتیب اعداد فرانسه که روی هر یک از آنها نوشته شده است در این لوحه ثبت شد تا این که مطالعه‌کنندگان را استحضاری حاصل آید». در بالای اولین سطر کلمه «نوشته شود» جزء اعداد نوشته نشده و به احتمال زیاد این کلمه «نوشته شود» از قلم افتاده است؛ لذا عنوان بالا چنین، درست به نظر می‌رسد:

«لوحه ایست برای اسامی ابنیه‌های دیوانی که ممکن نشده است در موضع خود [نوشته شود] لهذا به این ترتیب اعداد فرانسه که روی هر یک از آنها نوشته شده است در این لوحه ثبت شد تا این که مطالعه‌کنندگان را استحضاری حاصل آید». در ذیل این نقشه، جدولی دوستونی قرار دارد که عنوان ستون اول عبارت است از:

«اسامی بعضی از ابنیه‌هایی که در ارک سرکاری و در اطراف آن واقع است»، که از شماره ۱ تا ۲۰ و در ستون دوم، شماره‌های ۲۱ تا ۲۴ با عنوان «اسامی چند از ابنیه‌های ارک علی شاهی» نام برده شده و در زیر این ستون از شماره‌های ۲۵ تا ۳۰ با عنوان «اسامی عمارات باغ شمال» آمده است.

مشخصات و جزئیات جدول و اسامی ذکر شده به ترتیب از قرار زیرند:

ردیف	اسم ابنیه	ردیف	اسم ابنیه	ردیف	اسم ابنیه
۱	کاروانسرای بیگم	۱۱	کاروانسرای بیگم	۲۱	کاروانسرای بیگم
۲	کاروانسرای بیگم	۱۲	کاروانسرای بیگم	۲۲	کاروانسرای بیگم
۳	کاروانسرای بیگم	۱۳	کاروانسرای بیگم	۲۳	کاروانسرای بیگم
۴	کاروانسرای بیگم	۱۴	کاروانسرای بیگم	۲۴	کاروانسرای بیگم
۵	کاروانسرای بیگم	۱۵	کاروانسرای بیگم	۲۵	کاروانسرای بیگم
۶	کاروانسرای بیگم	۱۶	کاروانسرای بیگم	۲۶	کاروانسرای بیگم
۷	کاروانسرای بیگم	۱۷	کاروانسرای بیگم	۲۷	کاروانسرای بیگم
۸	کاروانسرای بیگم	۱۸	کاروانسرای بیگم	۲۸	کاروانسرای بیگم
۹	کاروانسرای بیگم	۱۹	کاروانسرای بیگم	۲۹	کاروانسرای بیگم
۱۰	کاروانسرای بیگم	۲۰	کاروانسرای بیگم	۳۰	کاروانسرای بیگم
۱۱	کاروانسرای بیگم	۲۱	کاروانسرای بیگم	۳۱	کاروانسرای بیگم
۱۲	کاروانسرای بیگم	۲۲	کاروانسرای بیگم	۳۲	کاروانسرای بیگم
۱۳	کاروانسرای بیگم	۲۳	کاروانسرای بیگم	۳۳	کاروانسرای بیگم
۱۴	کاروانسرای بیگم	۲۴	کاروانسرای بیگم	۳۴	کاروانسرای بیگم
۱۵	کاروانسرای بیگم	۲۵	کاروانسرای بیگم	۳۵	کاروانسرای بیگم
۱۶	کاروانسرای بیگم	۲۶	کاروانسرای بیگم	۳۶	کاروانسرای بیگم
۱۷	کاروانسرای بیگم	۲۷	کاروانسرای بیگم	۳۷	کاروانسرای بیگم
۱۸	کاروانسرای بیگم	۲۸	کاروانسرای بیگم	۳۸	کاروانسرای بیگم
۱۹	کاروانسرای بیگم	۲۹	کاروانسرای بیگم	۳۹	کاروانسرای بیگم
۲۰	کاروانسرای بیگم	۳۰	کاروانسرای بیگم	۴۰	کاروانسرای بیگم

A part of Tabriz map in 1297 A. H. (1880 A. D.)

اسامی بعضی ابنیه‌هایی که در ارک سرکاری و در اطراف آن واقع است:

۱. دیوان خانه مبارکه
۲. حیاط خلوت
۳. حیاط قهوه خانه
۴. حیاط شعاع السلطنة
۵. خلوت قدیم
۶. حیاط آقاباشی
۷. حیاط نظارت خانه
۸. گمرگ خانه
۹. تیمچه صاحب دیوان
۱۰. مهمان خانه که صاحب دیوان بنا کرده است
۱۱. معلم خانه مبارکه
۱۲. حیاط دفتر جدید
۱۳. تلگراف خانه مبارکه
۱۴. حیاط تکیه
۱۵. حیاط دفتر قدیم
۱۶. اطاق نظام
۱۷. توپخانه مبارکه
۱۸. اصطبل سرکاری
۱۹. منزل رئیس توپخانه
۲۰. انبار محبوسین

اسامی چند باب از ابنیه‌های ارک علی شاهی

۲۱. انبار جدید
۲۲. حیاط انبار قدیم
۲۳. حیاط چند انبار، از قبیل انبار صندوق و آتشبازی و غیره
۲۴. ارک علیشاهی

اسامی عمارات باغ شمال

۲۵. حرم خانه
۲۶. حیاط نظارت خانه

۲۷. دیوانخانه

۲۸. حیاط خلوت

۲۹. اصطبل سرکاری

۳۰. کلاه فرنگی باغ شمال

در سمت چپ نقشه جدولی درج شده است که اطلاعات کامل فضای شهری، که در نقشه ذکر نشده، در آن آمده است.

این جدول، ده محله را به صورتی تقریباً کامل تجزیه و تحلیل و ریز فضاهای آن را معرفی می‌کند. باید گفت که از این ده محله، محلات [مهادهمین - خیابان] به صورت اسم خاص بدون ذکر محله آمده‌اند.

عنوان اصلی جدول به خط نستعلیق به صورت عبارت زیر است: «لوحه‌ایست برای معرفی اسامی از نقاط شهر از قبیل کاروانسراها و بازار و خانه و غیره که در نقشه نشده است که نوشته شود لهذا در این لوح ثبت شد تا این که مطالعه‌کنندگان را از قرار نمره جای که در روی هر یک از آنها نوشته شده است در جداول... پیدا کرده استحضاری حاصل نمایند.»

محله شتریان

۱. کاروانسرای مشهدی محمد
۲. کاروانسرای حاجی میرزا محمد امین
۳. کاروانسرای میرزا رضا که صابون‌پزخانه است
۴. کاروانسرای مشهدی جعفر
۵. قسمتی از خندق که بایر مانده است
۶. آب انبار مشیرالتجار
۷. کاروانسرای حاجی حسین
۸. کاروانسرای حاجی خلیل
۹. میدان کاه‌فروشان
۱۰. کاروانسرای حاجی محمد جعفر
۱۱. یخچال
۱۲. کاروانسرای ملامحمد دایی
۱۳. کاروانسرای کربلایی الله ویردی
۱۴. دباغ خانه
۱۵. مسجد دباغ خانه
۱۶. کاروانسرای میرزا ابراهیم

۱۷. یخچال خرابه

۱۸. حمام وزیر

۱۹. مسجد

۲۰. قبرستان

۲۱. مدرسه میرزا مهدی

۲۲. بازارچه دوه چی

۲۳. کاروانسرای آقاچ چی

۲۴. کاروانسرای ملا محمد دایی

۲۵. کاروانسرای حسن

۲۶. کاروانسرای

۲۷. پل ملا محمد دایی

۲۸. میدان صاحب‌الامر

۲۹. خانه حاجی مطلب خان

۳۰. خانه حاجی سیدحسن یزدی

۳۱. خانه حاجی کریم

۳۲. خانه حاجی علی اکبر

۳۳. خانه میرابوالفضل

۳۴. خانه قدیم حجة الاسلام

۳۵. خانه میرزا اسحق خان

محله سرخاب

۳۶. خانه امامقلی میرزا
۳۷. خانه میرزا عبدالرحیم خان میرزا آقاسی
۳۸. خانه محمدخان مهندس
۳۹. خانه مرتضی میرزا
۴۰. خانه محمدباقر میرزا
۴۱. خانه حسین قلی میرزا
۴۲. خانه حاجی جبار توپچی
۴۳. بقعه جناب سید حمزه
۴۴. بازارچه سید حمزه
۴۵. قراولخانه
۴۶. خانه میرزا هاشم خان
۴۷. خانه مهدی خان فراش باشی

۴۸. کاروانسرای فراش باشی
 ۴۹. کاروانسرای مشیرالدوله
 ۵۰. کاروانسرای مهدی خان فراش باشی
 ۵۱. بازارچه سرخاب
 ۵۲. خانه میرزا ابوالحسن حکیم باشی
 ۵۳. خانه محمد اسماعیل خان صندوق دار سرکاری
 ۵۴. قراولخانه
 ۵۵. پل میرزا رضی
 ۵۶. خانه نظام العلما
 ۵۷. خانه میرزا رضی وزیر و ظایف
 ۵۸. خانه حاجی میرزا صادق خان رئیس
 ۵۹. خانه حاجی میرزا شفیق آقای مجتهد
 ۶۰. خانه میرزا عبدالرحیم خان ساعد الملک
 ۶۱. خانه میرزا ابوالقاسم مستوفی
 ۶۲. خانه میرزا جلیل چاپارباشی
 ۶۳. کاروانسرای مرتضی قلی
 ۶۴. کاروانسرای
 ۶۵. کاروانسرای میرزا تقی آجودان باشی
 ۶۶. کاروانسرای حاجی سید حسین
 ۶۷. خانه میرزا رفیع مستوفی
- محله چهار منار**
۶۸. پل بار مقلیق
 ۶۹. دربند میرزا علی اکبر قونسول
 ۷۰. دربند میرزا عباس گدخدا
 ۷۱. خانه علی آقا تحویلدار سرکاری
 ۷۲. خانه میرزا محمد بیوتاب
 ۷۳. دربند حاجی میرزا عبدالنبی خوش نویس
 ۷۴. خانه آقا اسماعیل خوبی
 ۷۵. پل حاج محمد امین
 ۷۶. مدرسه حاجی صفرعلی
 ۷۷. کاروانسرای حاجی میرمحمد حسین ناظم التجار
 ۷۸. بازار مسگران

۷۹. کاروانسرای مسگران
 ۸۰. حمام حاجی نصیر
 ۸۱. یخچال صادقیه
 ۸۲. مدرسه صادقیه
 ۸۳. کاروانسرای شاهزاده
 ۸۴. کاروانسرای میرزا شفیق
 ۸۵. تیمچه شاه زاده
 ۸۶. کاروانسرای میرزا جلیل
 ۸۷. کاروانسرای درعباس
 ۸۸. کاروانسرای کچه چی
 ۸۹. حمام خان
 ۹۰. تیمچه ملک التجار
 ۹۱. دلاله زن بازار
 ۹۲. دباغ خانه
 ۹۳. کلاه دوز بازار
 ۹۴. کاروانسرای خان
 ۹۵. کاروانسرای ایکی قاپولی
 ۹۶. کاروانسرای حاجی سیدحسین
 ۹۷. کاروانسرای خرازی ها
 ۹۸. کاروانسرای حاجی سیدحسین
 ۹۹. مسجد داروغه نشین
 ۱۰۰. تیمچه حاجی صفرعلی
 ۱۰۱. تیمچه حاجی تقی گنجه ای
 ۱۰۲. تیمچه اول حاجی شیخ
 ۱۰۳. تیمچه دوم حاجی شیخ
 ۱۰۴. تیمچه سیم حاجی شیخ
 ۱۰۵. کاروانسرای تخمه فروشان
 ۱۰۶. سراچه بازار
 ۱۰۷. کاروانسرای حاجی میرزا علی اصغر شیخ الاسلام
 ۱۰۸. کاروانسرای آقا میراسماعیل
 ۱۰۹. کاروانسرای حاجی سیدحسین
 ۱۱۰. کاروانسرای حاجی میرابوالحسن
 ۱۱۱. تیمچه حاجی میرابوالحسن
 ۱۱۲. حمام مجتهد

۱۱۳. مسجد حاجی میرزا موسی آقا
 ۱۱۴. دالان حاجی شیخ
 ۱۱۵. تیمچه حاجی شیخ
 ۱۱۶. حمام میرزا محمودخان تفنگ دار سرکاری
 ۱۱۷. کاروانسرای کمانچه
 ۱۱۸. کاروانسرای فتحعلی بیک
 ۱۱۹. بازار حاجی شیخ مشهور به قزبستی بازار
 ۱۲۰. کاروانسرای کرجی ها
 ۱۲۱. کاروانسرای حاجی شیخ کاظم
 ۱۲۲. راسته بازار جدید
 ۱۲۳. کاروانسرای میرزا مهدی قاضی
 ۱۲۴. راسته بازار کهنه
 ۱۲۵. بازار ظرف فروشها
- محله نوبر**
۱۲۶. پل قاری
 ۱۲۷. دروازه باغ میشه
 ۱۲۸. کاروانسرای مهدی خان فراش باشی
 ۱۲۹. کاروانسرای حاجی صدرالدوله
 ۱۳۰. کاروانسرای حاجی حسین
 ۱۳۱. خانه حاجی سیدباقر یزدی
 ۱۳۲. خانه میرزا نصرالله شکر نویس
 ۱۳۳. پل ششگلان
 ۱۳۴. کاروانسرای میرزا نصرالله
 ۱۳۵. بازار مسگران که صاحب دیوان بنا کرده
 ۱۳۶. بازارچه ساعدالملک
 ۱۳۷. کاروانسرای حاجی شیخ جعفر
 ۱۳۸. چاپارخانه
 ۱۳۹. کاروانسرای حاجی محمدقلی قرا باغی
 ۱۴۰. کاروانسرای حاجی میرجعفر
 ۱۴۱. کاروانسرای خلیل بیک
 ۱۴۲. کاروانسرای حاجی شیخ جعفر
 ۱۴۳. بازارچه خیابان

۱۴۴. کاروانسرای میرزا اسماعیل
 ۱۴۵. دروازه خیابان
 ۱۴۶. خانه حاجی شیخ جعفر
 ۱۴۷. خانه محمد آقا سرتیپ
 ۱۴۸. بازارچه فراش باشی مشهور به زیر نقاره خانه
 ۱۴۹. خانه میرزا عظیم مستوفی
 ۱۵۰. خانه حاجی میرزا یوسف آقا
 ۱۵۱. قراولخانه
 ۱۵۲. حمام میرزا محسن قاضی
 ۱۵۳. حمام قاضی
 ۱۵۴. مقبره و مسجد میرزا مهدی قاضی
 ۱۵۵. تیمچه امیر
 ۱۵۶. بازارچه امیر
 ۱۵۷. بازار پنبه فروشها
 ۱۵۸. بازار قایم مقام
 ۱۵۹. تیمچه امیر مشهور به عبافروشها
 ۱۶۰. میدان چوب فروشها
 ۱۶۱. کاروانسرای مراغه ای ها
 ۱۶۲. کاروانسرای حاج ابوالقاسم
 ۱۶۳. میدان هفت کجیل
 ۱۶۴. مسجد میرزا ابراهیم
 ۱۶۵. خانه ابراهیم خان قاجار
 ۱۶۶. حمام وزیر

محلّه مهادمهین

۱۶۷. دروازه مهادمهین
 ۱۶۸. طویله پیشخدمت باشی
 ۱۶۹. کالسکه خانه انگلیسیها
 ۱۷۰. خانه افندی
 ۱۷۱. خانه سراج اوغلی
 ۱۷۲. خانه مسیو قصابه
 ۱۷۳. خانه پایزیان عکاس
 ۱۷۴. خانه انگلیسیهای پروتستانی

محلّه خیابان

۱۷۵. خانه میرزا کاظم جلیل
 ۱۷۶. خانه حاجی محمدحسین قونسول
 ۱۷۷. خانه میرزا علی اشرف خان مستوفی
 ۱۷۸. بازارچه مشهور به... باشی
 ۱۷۹. مسجد جامع
 ۱۸۰. مدرسه طالیه
 ۱۸۱. کوچه آقاسید علی حکیم
 ۱۸۲. خانه میرزا مهدی مجتهد
 ۱۸۳. خانه میرزا هاشم خان شکر نوریس

محلّه دروازه کجیل

۱۸۴. دربند حاجی عبدالعلی
 ۱۸۵. حمام دروازه
 ۱۸۶. دروازه کجیل
 ۱۸۷. بازارچه دروازه کجیل
 ۱۸۸. ایضا بازارچه دروازه
 ۱۸۹. خانه میر حسن آقا
 ۱۹۰. دربند علی خان نسقچی باشی
 ۱۹۱. میدان انگج
 ۱۹۲. خانه آقامیر اسماعیل

محلّه ویجویه

۱۹۳. میدان ویجویه
 ۱۹۴. قراولخانه
 ۱۹۵. خانه حاجی محمدحسین
 ۱۹۶. کاروانسرای حاجی سیدحسین اصفهانی
 ۱۹۷. بازارچه دروازه ویجویه

محلّه سنجران

۱۹۸. پل حجت الاسلام
 ۱۹۹. میدان حاجی باقر
 ۲۰۰. مسجد حاجی باقر
 ۲۰۱. خانه حاجی حسن
 ۲۰۲. قسمتی است از خندق که مخروبه مانده است
 ۲۰۳. بازارچه آقامیرزا محمد
 ۲۰۴. کاروانسرای حاجی حسینعلی
 ۲۰۵. کوچه قره چیهها

محلّه امیر خیز

۲۰۶. کاروانسرای حاجی ملاباشی
 ۲۰۷. کاروانسرای ملامحمد دایی
 ۲۰۸. بازارچه دروازه اسلامبول
 ۲۰۹. کاروانسرای حکیم قوبولی
 ۲۱۰. پل دروازه اسلامبول
 ۲۱۱. کاروانسرای مشهدی رضا
 ۲۱۲. کاروانسرای حاجی مناف
 ۲۱۳. کاروانسرای حاجی مناف
 ۲۱۴. کاروانسرای حاجی ابراهیم
 ۲۱۵. کاروانسرای سید
 ۲۱۶. مسجد امیر خیز
 ۲۱۷. کول یخچال

ب. اطلاعات تلفیقی (نوشتاری - گرافیکی)

این اطلاعات در چهار منطقه نقشه به چشم می‌خورد که شامل نمودارهای جهت‌یابی است که به دو صورت ترسیم شده است. در سمت راست نقشه، نمودار ترسیم شده نمایانگر چهار جهت اصلی است که می‌توان گفت در اصل شمال نقشه را نشان می‌دهد؛ و در سمت راست و پایین دایره‌ای ترسیم شده که انحراف قبله را نشان می‌دهد. در بالای این دایره عبارت «دایره‌ای است به جهت معرفت انحراف قبله تبریز» و در پایین عبارت «انحراف قبله از جنوب به مغرب هفده درجه و چهل و هشت دقیقه است» نگاشته شده است. در سمت راست نمودار قبله‌یاب، دو مقیاس اندازه ترسیم شده، که مقیاس اول بر حسب ذرع و با توضیح: «ما بین هر نشان کوچک سی و دو ذرع و مابین هر نشان بزرگ صد و شصت ذرع و کلیه هم مقیاس نهصد و شصت ذرع است»، و مقیاس دوم بر حسب قدم و با توضیح: «مابین هر نشان کوچک چهل و هشت قدم و مابین هر نشان بزرگ دوپست و چهل قدم کلیه مقیاس هزار و چهارصد قدم آورده شده» آمده است. توضیحات مقیاس‌ها به خط ثلث است.

در گوشه سمت راست نقشه، نام محلات به صورت دو ستونه جدول بندی شده و عنوان این دو ستون «علامت مخصوص به جهت معرفی رنگها و حدود محلات» است. از ظاهر امر چنین پیداست این جدول برای مرزبندی و حدود در سمت محلات، به وسیله رنگ مشخص شده و چون اصل نقشه به صورت چاپ سنگی است، در این محل مربعاتی به منظور تعیین رنگ محلات تعبیه شده است. همین نقطه باعث تفاوت‌های اصلی بین نقشه‌های موجود (حدود ۸ نقشه) از نقشه دارالسلطنه تبریز است.

در این جدول دو ستونه، حدود ۲۰ محله نام برده شده است که به ترتیب عبارتند از:

محله سرخاب
محله شتریان
محله چهارمنار
محله نوبر
محله باغ میشه
محله ویجویه
محله مهادمهین
محله خیابان
محله امیر خیز
محله چوست دوزان
محله سنجران
محله دروازه کجل

محله قرا آقاچ
محله عموزین الدین
محله حکم آباد
محله کوچه باغ‌ها
محله اخونی
محله خطیب
محله چهاربخش
محله بیلانکوه

در سمت چپ این جدول، مکانی تحت عنوان «علامات مخصوص به جهت معرفت نقشه توپوگرافی» در نظر گرفته شده است.

در این جدول دو ستونه، حدود ۲۲ علامت برای معرفی فضای شهری نامگذاری شده که هر کدام با یک نشانه تقریباً نمادین مشخص شده است. این علامتها، به ترتیب به صورت موارد مشخص فهرست بندی شده است.

۵-۳. اطلاعات داخل متن نقشه

دسته بندی مشروح در زیر بر حسب اماکن به کار رفته در داخل نقشه، کلاً از داخل نقشه استخراج شده است.

اسامی استخراج شده داخل نقشه بنا به قول ناسخ نقشه، مواردی اندک و وی موفق شده آنها را در داخل نقشه بر حسب اهمیت ذکر کند، و بقیه موارد که نتوانسته (به علت شلوغ شدن نقشه و یا کم اهمیت بودن آن) در بیرون نقشه به صورت جدول‌هایی تنظیم کرده است. از موارد استخراج شده داخل نقشه، به تفکیک نوع کاربری، می‌توان دسته بندی ساده‌ای را ارائه کرد:

۱. آسیاب ۱۳ مورد
۲. بازارچه ۱۰ مورد
۳. باغ و مزارع ۳۲۵ مورد^۱
۴. بقعه و مقبره ۱۱ مورد
۵. پل ۳ مورد
۶. تکیه ۱ مورد
۷. توپخانه ۱ مورد
۸. جبه خانه ۱ مورد
۹. حرمخانه ۱ مورد
۱۰. حصار ۳ مورد
۱۱. حمام ۵۷ مورد

۱۲. خانه ۹۴ مورد
۱۳. دروازه ۳ مورد
۱۴. رودخانه ۳ مورد
۱۵. سر باغ خانه ۲ مورد
۱۶. سیلابها ۲ مورد
۱۷. طولیله ۷ مورد
۱۸. قبرستان ۴۶ مورد
۱۹. قراولخانه ۱۲ مورد
۲۰. کارخانه ۴ مورد
۲۱. کاروانسرا ۵۰ مورد
۲۲. کالسکه خانه ۱ مورد
۲۳. کوچه‌ها و کوچه باغ‌ها ۹۳ مورد
۲۴. متفرقه ۴۳ مورد^۲
۲۵. محله ۳۰ مورد
۲۶. مدرسه ۲ مورد
۲۷. مسجد ۱۸۷ مورد
۲۸. میدان ۱۰ مورد
۲۹. یخچال ۱۲ مورد

۵-۳-۱. آسیاب

۱. آسیاب؛ ۳ مورد
۲. آسیاب ابراهیم سلطان
۳. آسیاب ابراهیم سلطان قورخانه چی؛ ۲ مورد
۴. آسیاب حاجی ابوالحسن
۵. آسیاب حاجی محمد بیگ
۶. آسیاب حاجی میرزاهاشم آقا
۷. آسیاب حاجی میرزا یوسف
۸. آسیاب عبدالصمدخان
۹. آسیاب کلانتر
۱۰. آسیاب کربلایی صادق

۵-۳-۲. بازارچه

۱. بازارچه آقا محمود
۲. بازارچه آقا میرزا علی
۳. بازارچه اسدیگ
۴. بازارچه پل سنگی
۵. بازارچه حاجی اکبر
۶. بازارچه حاجی سیدمرتضی
۷. بازارچه حاجی رستم بیگ
۸. بازارچه شیشه گر
۹. بازارچه صمصام
۱۰. بازارچه صفی

۵-۳-۳. باغ و مزرعه

۱. باغ
۲. باغ آخوند
۳. باغ آقا اسماعیل
۴. باغ آقا جان
۵. باغ آقا جبار
۶. باغ آقا سیدهاشم
۷. باغ آقا عبدالرحیم
۸. باغ آقا عبدالله
۹. باغ آقا علی
۱۰. باغ آقا علی قراجه داغی
۱۱. باغ آقا محمد ابراهیم
۱۲. باغ آقا محمد کریم
۱۳. باغ آقا محمود
۱۴. باغ آقا مهدی تهرانچی
۱۵. باغ آقا میرهاشم؛ ۲ مورد
۱۶. باغ آقا هاشم
۱۷. باغ ابراهیم سلطان قورخانه چی
۱۸. باغ احد
۱۹. باغ امد علی

۲۰. باغ امین التجار
۲۱. باغ باقر بقال
۲۲. بالا باغ
۲۳. باغ بیگم
۲۴. بیوک باغ
۲۵. باغ بیوک خان
۲۶. باغ پاشابیک
۲۷. باغ تقی سلطان
۲۸. باغ جنت
۲۹. باغ چاپارها
۳۰. باغ چرچی
۳۱. باغ حاج حسن؛ ۲ مورد
۳۲. باغ حاج رسول
۳۳. باغ حاج علی
۳۴. باغ حاجی؛ ۳ مورد
۳۵. باغ حاجی آخوند
۳۶. باغ حاجی آقا خطایی
۳۷. باغ حاجی آقا محمد؛ ۲ مورد
۳۸. باغ حاجی آقا میرزا
۳۹. باغ حاجی ابوالحسن؛ ۲ مورد
۴۰. باغ حاجی ابوالقاسم
۴۱. باغ حاجی ابوالقاسم جورابچی؛ ۲ مورد
۴۲. باغ حاجی ابوالقاسم چینی فروش
۴۳. باغ حاجی ابوالقاسم دلال
۴۴. باغ حاجی ابوطالب
۴۵. باغ حاجی احمد
۴۶. باغ حاجی اسد
۴۷. باغ حاجی اسماعیل؛ ۲ مورد
۴۸. باغ حاجی اسماعیل شعر باف
۴۹. باغ حاجی اسماعیل قناتی
۵۰. باغ حاجی باقر؛ ۳ مورد
۵۱. باغ حاجی تقی؛ ۲ مورد
۵۲. باغ حاجی تقی گنجه ای
۵۳. باغ حاجی جبار

۵۴. باغ حاجی جبار قراباغی
۵۵. باغ حاجی جبار نائب
۵۶. باغ حاجی جعفر ترکی
۵۷. باغات حاجی جعفر دایی
۵۸. باغ حاجی جعفر قراجه داغی
۵۹. باغ حاجی جلیل؛ ۲ مورد
۶۰. باغ حاجی حداد
۶۱. باغ حاجی حسن؛ ۲ مورد
۶۲. باغ حاجی حسن بنکدار
۶۳. باغ حاجی حسن خیاط
۶۴. باغ حاجی حسن علی
۶۵. باغ حاجی حسین بقال
۶۶. باغ حاجی حسین درویش
۶۷. باغ حاجی حسین صراف
۶۸. باغ حاجی حسین قراباغی
۶۹. باغ حاجی حیدر
۷۰. باغ حاجی رجب قوردار؛ ۲ مورد
۷۱. باغ حاجی رحیم؛ ۴ مورد
۷۲. باغ حاجی رحیم قلیچ ساز
۷۳. باغ حاجی رسول؛ ۳ مورد
۷۴. باغ حاجی رسول پسر حاجی ابوالحسن
۷۵. باغ حاجی رضا؛ ۲ مورد
۷۶. باغ حاجی رضابیک
۷۷. باغ حاجی رضا دلال
۷۸. باغ حاجی رضا معیر
۷۹. باغ حاجی ستار
۸۰. باغ حاجی سلمان
۸۱. باغ حاجی سیدحسن
۸۲. باغ حاجی سیدحسین؛ ۲ مورد
۸۳. باغ حاجی سیدرضا
۸۴. باغ حاجی سیدمحمد
۸۵. باغ حاجی سیدمرتضی
۸۶. باغ حاجی شمس علی
۸۷. باغ حاجی شیخ جعفر؛ ۲ مورد

۸۸. باغ حاجی صادق
 ۸۹. باغ حاجی صادق قراباغی
 ۹۰. باغ حاجی صالح
 ۹۱. باغ حاجی صمد
 ۹۲. باغ حاجی عباس علی
 ۹۳. باغ حاجی عبدالرزاق
 ۹۴. باغ حاجی علی اکبر
 ۹۵. باغ حاجی علی اکبر شهلا
 ۹۶. باغ حاجی علی اکبر عباچی
 ۹۷. باغ حاجی علی بابانارچی
 ۹۸. باغ حاجی علی رضا
 ۹۹. باغ حاجی علی قصاب
 ۱۰۰. باغ حاجی غفار؛ ۳ مورد
 ۱۰۱. باغ حاجی غفار صراف؛ ۲ مورد
 ۱۰۲. باغ حاجی فرج؛ ۲ مورد
 ۱۰۳. باغ حاجی قاسم چوچاچی
 ۱۰۴. باغ حاجی کاظم؛ ۲ مورد
 ۱۰۵. باغ حاجی کریم
 ۱۰۶. باغ حاجی کریم خان
 ۱۰۷. باغ حاجی کریم نیلچی
 ۱۰۸. باغ حاجی محمد؛ ۵ مورد
 ۱۰۹. باغ حاجی محمد جعفر
 ۱۱۰. باغ حاجی محمد حسن صراف
 ۱۱۱. باغ حاجی محمد حسین
 ۱۱۲. باغ حاجی محمد خان
 ۱۱۳. باغ حاجی محمد رضا
 ۱۱۴. باغ حاجی محمد سعید
 ۱۱۵. باغ حاجی محمد علی توپچی
 ۱۱۶. باغ حاجی محمد قاپوچی
 ۱۱۷. باغ حاجی مراد ترکی؛ ۲ مورد
 ۱۱۸. باغ حاجی مرتضی
 ۱۱۹. باغ حاجی مستجاب
 ۱۲۰. باغ حاجی مشهدی مشهور به باغ کشیش ها
 ۱۲۱. باغ حاجی مطلب

۱۲۲. باغ حاجی ملاباشی
 ۱۲۳. باغ حاجی ملاحسن
 ۱۲۴. باغ حاجی ملا غفار
 ۱۲۵. باغ حاجی میراحمد
 ۱۲۶. باغ حاجی میراسد
 ۱۲۷. باغ حاجی میرزا احمد؛ ۲ مورد
 ۱۲۸. باغ حاجی میرزا صادق؛ ۲ مورد
 ۱۲۹. باغ حاجی میرزا عبدالله حکیم
 ۱۳۰. باغ حاجی میرزا علی اصغر
 ۱۳۱. باغ حاجی میرزا علی اکبر اهرابی
 ۱۳۲. باغ حاجی میرزا علی وکیل
 ۱۳۳. باغ حاجی میرزا کاظم
 ۱۳۴. باغ حاجی میرزا محمد
 ۱۳۵. باغ حاجی میرکریم
 ۱۳۶. باغ حاجی میرمرتضی صراف
 ۱۳۷. باغ حاجی نصیر
 ۱۳۸. باغ حاجی نصیربیک
 ۱۳۹. باغ حاجی نقی طهرانچی
 ۱۴۰. باغ حاجی یوسف؛ ۲ مورد
 ۱۴۱. باغ حرم
 ۱۴۲. باغ حکیم
 ۱۴۳. باغ خاصه تراش باشی
 ۱۴۴. باغ خان؛ ۳ مورد
 ۱۴۵. باغات خان موتمن
 ۱۴۶. باغ خطیب
 ۱۴۷. باغ دلگشا
 ۱۴۸. باغ رضی
 ۱۴۹. باغ رواسانی ها
 ۱۵۰. باغ سهراب بیک
 ۱۵۱. باغ سیدگلایی
 ۱۵۲. باغ شاهزاده
 ۱۵۳. باغ شمال
 ۱۵۴. باغ صفا
 ۱۵۵. باغ علی آقا

۱۵۶. باغ علی اصغر
 ۱۵۷. باغ علی خان
 ۱۵۸. باغ عیوض
 ۱۵۹. باغ فتحعلی بیک
 ۱۶۰. باغ فرج الله سلطان
 ۱۶۱. باغ قاسم خان سرتیپ
 ۱۶۲. باغ قاضی
 ۱۶۳. باغ قالا
 ۱۶۴. باغ قوجا باغی
 ۱۶۵. باغ قوش خانه
 ۱۶۶. باغ قهوه
 ۱۶۷. باغ کاسه گر
 ۱۶۸. باغ کربلایی آقا
 ۱۶۹. باغ کربلایی آقا بالا
 ۱۷۰. باغ کربلایی آقا علی
 ۱۷۱. باغ کربلایی احمد؛ ۳ مورد
 ۱۷۲. باغ کربلایی اسمعیل
 ۱۷۳. باغ کربلایی اکبر
 ۱۷۴. باغ کربلایی بدل
 ۱۷۵. باغ کربلایی تقی
 ۱۷۶. باغ کربلایی جعفر
 ۱۷۷. باغ کربلایی حاجی محمد میراب
 ۱۷۸. باغ کربلایی حسن قراجه داغی
 ۱۷۹. باغ کربلایی حسین بابا
 ۱۸۰. باغ کربلایی ستار
 ۱۸۱. باغ کربلایی سلمان
 ۱۸۲. باغ کربلایی شاه محمد
 ۱۸۳. باغ کربلایی عبدالله
 ۱۸۴. باغ کربلایی عسگر
 ۱۸۵. باغ کربلایی علی
 ۱۸۶. باغ کربلایی علی پناه
 ۱۸۷. باغ کربلایی کاظم
 ۱۸۸. باغ کربلایی محمد باغبانباشی
 ۱۸۹. باغ کربلایی محمد حسین

- ۱۹۰. باغ کلانتر
- ۱۹۱. باغ گلخانه
- ۱۹۲. گلی باغ
- ۱۹۳. باغ گمش قیه
- ۱۹۴. باغ گنجعلی خان
- ۱۹۵. گیلاسلی باغ
- ۱۹۶. باغ محمد
- ۱۹۷. باغ محمد جعفر
- ۱۹۸. باغ محمدحسین بیگ
- ۱۹۹. باغ محمدصادق کسمائی
- ۲۰۰. باغ مرادآباد
- ۲۰۱. باغ مریم ننه
- ۲۰۲. باغ مسگرها
- ۲۰۳. باغ مشهد عبدالله تخمه‌فروش
- ۲۰۴. باغ مشهدی آقا محمد
- ۲۰۵. باغ مشهدی خان بابا
- ۲۰۶. باغ مشهدی شیخ علی
- ۲۰۷. باغ مشهدی عبدالرحیم؛ ۲ مورد
- ۲۰۸. باغ مشهدی علی توپچی
- ۲۰۹. باغ مشهدی علی نقی صراف
- ۲۱۰. باغ مشهدی غفار؛ ۲ مورد
- ۲۱۱. باغ مشهدی فرج
- ۲۱۲. باغ مشهدی کریم؛ ۲ مورد
- ۲۱۳. باغ مشهدی محمدعلی؛ ۲ مورد
- ۲۱۴. باغ ملا باقر
- ۲۱۵. باغ ملک قاسم میرزا
- ۲۱۶. باغ میرآقاسی خان
- ۲۱۷. باغ میرابوالفضل
- ۲۱۸. باغ میراسد صراف
- ۲۱۹. باغ میرحسن
- ۲۲۰. باغ میرمخدوم
- ۲۲۱. باغ میرزا ابراهیم
- ۲۲۲. باغ میرزا جواد صدر
- ۲۲۳. باغ میرزا خان

- ۲۲۴. باغ میرزا رضی وزیر وظایف
- ۲۲۵. باغ میرزا ظهیر
- ۲۲۶. باغ میرزا عبدالرحیم آقا
- ۲۲۷. باغ میرزا علی
- ۲۲۸. باغ میرزا علی اشرف خان حکیم
- ۲۲۹. باغ میرزا علی اصغر
- ۲۳۰. باغ میرزا علی اصغر شیخ الاسلام
- ۲۳۱. باغ میرزا علی حکیم
- ۲۳۲. باغ میرزا علی قاجار
- ۲۳۳. باغ میرزا علی منجم باشی
- ۲۳۴. باغ میرزا موسی
- ۲۳۵. باغ میرزا مهدی؛ ۲ مورد
- ۲۳۶. باغ همیشه
- ۲۳۷. باغات وزیر
- ۲۳۸. باغ یوزباشی
- ۲۳۹. باغچه آقا محمدجعفر
- ۲۴۰. باغچه حاجی ابراهیم
- ۲۴۱. باغچه حاجی جبار نائب؛ ۲ مورد
- ۲۴۲. باغچه حاجی محمدصادق
- ۲۴۳. باغچه حاجی معصوم
- ۲۴۴. باغچه کربلایی محمدرحیم
- ۲۴۵. باغچه میرزا علی نقی
- ۲۴۶. بوستان
- ۲۴۷. توت‌زار حاجی جعفر قراجه‌داغی
- ۲۴۸. توت‌زار مشهدی باقر
- ۲۴۹. توت‌زار میرزا رضای مسیلی؛ ۲ مورد
- ۲۵۰. زراعت؛ ۳ مورد
- ۲۵۱. سبزی‌کاری حاجی محمد
- ۲۵۲. گل‌زار حاجی جبار
- ۲۵۳. مزرعه آقا محمود؛ ۲ مورد
- ۲۵۴. مزرعه آقامیرمحمد علی
- ۲۵۵. مزرعه حاجی حیدر؛ ۲ مورد
- ۲۵۶. مزرعه حاجی کریم
- ۲۵۷. مزرعه حاجی مطلب

- ۲۵۸. مزرعه حاجی ملاباشی
- ۲۵۹. مزرعه حاجی ملاقاسم
- ۲۶۰. مزرعه کربلایی محمدعلی
- ۲۶۱. مزرعه مشهدی علی
- ۲۶۲. مزرعه میرآقاسی خان
- ۲۶۳. مزرعه میرزا باقر
- ۲۶۴. نارنجستان
- ۲۶۵. باغ ... (نامشخص)؛ ۹ مورد

۳-۴. بقعه و مقبره

۱. امامزاده جمال‌الدین
۲. امامزاده چهارقبران
۳. امامزاده سیاه‌پوش
۴. بقعه... (نامشخص)
۵. بقعه جناب سیدحمزه
۶. بقعه سید ابراهیم
۷. بقعه عزیزخان سردار
۸. بقعه قائم‌مقام
۹. مقام صاحب‌الامر
۱۰. مقبره حاجی ملاباشی
۱۱. مقبره حاجی میرابوالحسن

۳-۵. پل

۱. پل بیلان کوه
۲. پل سنگی؛ ۲ مورد

۳-۶. تکیه

۱. تکیه سلطان

۵-۳-۷. توپخانه

۱. حیاط توپخانه مبارکه

۵-۳-۸. جبهه خانه

۱. جبهه خانه

۵-۳-۹. حرمخانه

۱. حرمخانه

۵-۳-۱۰. حصار

- ۱. حصار
- ۲. حصار حاجی محمدحسن
- ۳. حصار کربلایی علی

۵-۳-۱۱. حمام

- ۱. حمام آقا میرفتاح
- ۲. حمام اخونی
- ۳. حمام اسدییک
- ۴. حمام اهراب
- ۵. حمام باقرییک
- ۶. بالا حمام
- ۷. حمام بالا آقا
- ۸. حمام بهمن میرزا
- ۹. حمام بیگلربیگی
- ۱۰. حمام جهانگیر خان
- ۱۱. حمام حاج اسماعیل
- ۱۲. حمام حاج شیخ جعفر شوریه حاجی احمد
- ۱۳. حمام حاجی باقر
- ۱۴. حمام حاجی رحیم

- ۱۵. حمام حاجی رضا
- ۱۶. حمام حاجی صالح
- ۱۷. حمام حاجی صدرالدوله
- ۱۸. حمام حاجی کاظم؛ ۲ مورد
- ۱۹. حمام حاجی محمدصادق
- ۲۰. حمام حاجی مطلب
- ۲۱. حمام حاجی مطلب خان
- ۲۲. حمام حاجی موسی خان
- ۲۳. حمام حاجی موسی خان
- ۲۴. حمام خان
- ۲۵. حمام (افتادگی دارد) خان
- ۲۶. حمام داداش
- ۲۷. حمام دوه چی
- ۲۸. حمام رسول سلطان
- ۲۹. حمام سربازخانه
- ۳۰. حمام سردار
- ۳۱. حمام سید
- ۳۲. حمام سید حمزه
- ۳۳. حمام سید گلایی
- ۳۴. حمام شالچی ها
- ۳۵. حمام شاوا
- ۳۶. حمام شاهزاده
- ۳۷. حمام کدخد اباشی
- ۳۸. حمام کریم خان
- ۳۹. حمام کلانتر
- ۴۰. حمام گرم آب
- ۴۱. حمام لیلی آباد
- ۴۲. حمام مات قالا سان
- ۴۳. حمام مستشار
- ۴۴. حمام ملا غفور
- ۴۵. حمام میرزا احمد
- ۴۶. حمام میرزا حسینعلی
- ۴۷. حمام میرزا علی منجم پاشی
- ۴۸. حمام میرزا نصرالله

- ۴۹. حمام ناظم التجار
- ۵۰. حمام نصرالله خان
- ۵۱. حمام نقره خانه
- ۵۲. حمام وزیر
- ۵۳. حمام (۴ مورد)

۵-۳-۱۲. خانه

- ۱. خانه آقا تقی دلال
- ۲. خانه آقا شاهزاده
- ۳. خانه آقا عبد الخالق
- ۴. خانه آقا میرزا هاشم
- ۵. خانه آقا میرصادق
- ۶. خانه آقا میرفتاح
- ۷. خانه آقا هاشم صراف
- ۸. خانه ابراهیم میرزاخان
- ۹. خانه احمد میرزا
- ۱۰. خانه اسحق میرزا میراخوند
- ۱۱. خانه های امین الوزرا
- ۱۲. خانه های امین لشکر
- ۱۳. خانه های بهمن میرزا
- ۱۴. خانه بیگلربیگی
- ۱۵. خانه جعفرقلی خان امیرتومان
- ۱۶. خانه حاجی ابراهیم خلیل
- ۱۷. خانه حاجی الله یار
- ۱۸. خانه حاجی جبار نایب
- ۱۹. خانه حاجی جعفر دایی
- ۲۰. خانه حاج رضا نیلچی
- ۲۱. خانه حاجی صدرالدوله
- ۲۲. خانه حاجی صمدخان سرتیپ
- ۲۳. خانه حاجی علی اکبر
- ۲۴. خانه حاجی کریم صراف
- ۲۵. خانه حاجی مهدی دایی
- ۲۶. خانه حاجی میرزا جواد آقای مجتهد

۲۷. خانة حاجی میرزا صادق خان سرتیپ
 ۲۸. خانة حاجی میرزا عبدالله سررشته
 ۲۹. خانة حاجی میرزا علی وکیل
 ۳۰. خانة حاجی میرزا نجف قلی خان
 ۳۱. خانة حاجی وزیر
 ۳۲. خانة حاجی هاشم
 ۳۳. خانة حجت الاسلام
 ۳۴. خانة حکیم نمسه
 ۳۵. خانة خان موتمن؛ ۳ مورد
 ۳۶. خانة خلیل میرزا
 ۳۷. خانة خواجه علی اصغر
 ۲۸. خانة داراب میرزا
 ۳۹. خانة روح الله میرزا پیشخدمت باشی
 ۴۰. خانه های ساعد الملک
 ۴۱. خانة شجاع الدوله
 ۴۲. خانة شعاع السلطنه
 ۴۳. خانة صاحب جمع
 ۴۴. خانة صدیق الملک
 ۴۵. خانة ضیاء الدوله
 ۴۶. خانة عبدالرزاق خان سرتیپ
 ۴۷. خانة عبدی خان سرهنگ
 ۴۸. خانة فخرالاطباء
 ۴۹. خانة قلعه بیگی
 ۵۰. خانة قلی خان سرتیپ خارجه
 ۵۱. خانة قونسل انگلیس
 ۵۲. خانة قونسل روس
 ۵۳. خانة قونسل فرانسه
 ۵۴. خانة کامران میرزا
 ۵۵. خانة کر بلائی اسدآقا باسمه چی
 ۵۶. خانة کریم خان کدخدا
 ۵۷. خانة کلانتر
 ۵۸. خانة محمد (نامشخص) خان
 ۵۹. خانة محمدرضا خان بیگلربیگی
 ۶۰. خانة محمد علی مجتهد

۶۱. خانة محمد میرزا مهندس
 ۶۲. خانه های مخروبه محمد قلی خان سرتیپ
 ۶۳. خانه های مرحوم عزیزخان سردار
 ۶۴. خانة مستشار
 ۶۵. خانة ملک قاسم میرزا
 ۶۶. خانة منزل رضا خان مهندس
 ۶۷. خانة منشی باشی
 ۶۸. خانة مهدی قلی خان پسیان
 ۶۹. خانة میرزا آقا کاتب
 ۷۰. خانة میرزا ابوالقاسم ملا باشی
 ۷۱. خانة میرزا تقی پیشخدمت
 ۷۲. خانة میرزا تقی صدر
 ۷۳. خانة میرزا احسن زرگر باشی
 ۷۴. خانة میرزا رضا قلی
 ۷۵. خانة میرزا عبدالله سررشته
 ۷۶. خانة میرزا عطا الله شیخ الاسلام
 ۷۷. خانة میرزا علی اشرف خان
 ۷۸. خانة میرزا علی اصغر مستوفی
 ۷۹. خانة میرزا علی اکبر اهرابی
 ۸۰. خانة میرزا علی اکبر خان
 ۸۱. خانة میرزا علی منجم باشی
 ۸۲. خانة میرزا غلام علی ناظم باشی
 ۸۳. خانة میرزا کاظم مشرف
 ۸۴. خانة میرزا محمد (افتادگی دارد)
 ۸۵. خانة میرزا محمد علی مستوفی
 ۸۶. خانة میرزا علی خوش نویس
 ۸۷. خانة میرزا محمود خان مستوفی نظام
 ۸۸. خانة میرزا مهدی مشرف صندوق خانة مبارکه
 ۸۹. خانة میرزا مهدی میرآقاسی
 ۹۰. خانة میرزا یوسف دایی
 ۹۱. خانة نور محمد خان امیر؛ ۲ مورد

۵-۳-۱۳. دروازه

۱. دروازه گجل
 ۲. دروازه نویر
 ۳. دروازه ویجویه

۵-۳-۱۴. رودخانه

۱. رودخانه میدان چایی؛ ۲ مورد
 ۲. قوری چایی

۵-۳-۱۵. سربازخانه

۱. سربازخانه؛ ۲ مورد

۵-۳-۱۶. سیلاب

۱. سیلاب قوش خانه
 ۲. سیلاب ملازینال؛ ۲ مورد

۵-۳-۱۷. طویله

۱. اصطبل
 ۲. اصطبل توپخانه
 ۳. اصطبل میرآخور
 ۴. طویله حاجی وزیر
 ۵. طویله خان موتمن
 ۶. طویله فخرالاطباء
 ۷. طویله میرزا نصرالله

۵-۳-۱۸. قبرستان

۱. بالا قبرستان؛ ۲ مورد
۲. قبرستان؛ ۳۰ مورد
۳. قبرستان آقا علی
۴. قبرهای اجدادی حاجی میرزا شفیع آقا مجتهد
۵. قبرستان باش... (نامشخص)
۶. قبرستان حکم آباد
۷. قبرستان سید حمزه
۸. قبرستان شتر بان
۹. قبرستان صادق آباد
۱۰. قبرستان عموزین الدین
۱۱. قبرستان غریبان
۱۲. قبرستان قاسم خان
۱۳. قبرستان قره للیک
۱۴. قبرستان قلعه بیگ
۱۵. قبرستان گجل
۱۶. قبرستان گمیش قره
۱۷. قبرستان نوبر

۵-۳-۱۹. قراولخانه

۱. قراولخانه؛ ۱۲ مورد

۵-۳-۲۰. کارخانه

۱. کارخانه بدل چینی؛ ۴ مورد

۵-۳-۲۱. کاروانسرا

۱. کاروانسرای حاجی ملا باقر
۲. کاروانسرای منشی باشی
۳. کاروانسرای میرزا ابراهیم
۴. کاروانسرای کاظم التجار

۵. کاروانسرای وقف مسجد؛ ۲ مورد
۶. کاروانسرای آقا حسین ابرلی
۷. کاروانسرای آقا محمد جعفر
۸. کاروانسرای آقا میرزا احمد
۹. کاروانسرای آقا یوسف
۱۰. کاروانسرای امیر
۱۱. کاروانسرای باقر بیگ
۱۲. کاروانسرای پنبه فروشها
۱۳. کاروانسرای جعفر دایی
۱۴. کاروانسرای حاجی آقا
۱۵. کاروانسرای حاجی خلیل
۱۶. کاروانسرای حاجی سید حسین اصفهانی
۱۷. کاروانسرای شیخ جعفر
۱۸. کاروانسرای حاجی علی اکبر؛ ۵ مورد
۱۹. کاروانسرای حاجی حسین ارقاچ چی
۲۰. کاروانسرای حاجی کاظم ناب
۲۱. کاروانسرای حاجی مجتهد
۲۲. کاروانسرای حاجی محمد
۲۳. کاروانسرای حاجی محمد اسماعیل خان صندوقدار؛ ۲ مورد^۲
۲۴. کاروانسرای حاجی محمد قلی
۲۵. کاروانسرای حاجی محمد قلی قرا باغی
۲۶. کاروانسرای حاجی ملا باشی
۲۷. کاروانسرای حاجی ملا علی
۲۸. کاروانسرای حاجی میر جعفر
۲۹. کاروانسرای حاجی میرزا عبدالعلی
۳۰. کاروانسرای ساعد الملک
۳۱. کاروانسرای صاحب دیوان
۳۲. کاروانسرای کربلایی سلیمان
۳۳. کاروانسرای کلانتر
۳۴. کاروانسرای مشهدی تقی
۳۵. کاروانسرای مشیرالتجار
۳۶. کاروانسرای میر محمد
۳۷. کاروانسرای نوه سی
۳۸. کاروانسرای ملا باشی

۳۹. کاروانسرای ... (افتادگی دارد)
۴۰. کاروانسرای حاجی مطلب
۴۱. کاروانسرای حاجی میرزا ابوالقاسم
۴۲. کاروانسرای حاجی میرزا عبدالرحیم
۴۳. کاروانسرای کربلایی حاجی
۴۴. کاروانسرای کربلایی علی اصغر
۴۵. کاروانسرای میرزا احمد

۵-۳-۲۲. کالسکه خانه

۱. کالسکه خانه مبارکه

۵-۳-۲۳. کوچه و کوچه باغ

۱. تنگه حسنی
۲. داش دربند
۳. دربند آقا هاشم
۴. دربند حاجی امام قلی
۵. دربند حاجی آقا بالا بیگ
۶. دربند حاجی حسن شالفروش
۷. دربند حاجی حسین حسن بالا
۸. دربند حاجی غفاری
۹. دربند حاجی لطف الله نایب
۱۰. دربند حاجی محمد باقر
۱۱. دربند حاجی محمد حسین
۱۲. دربند حاجی هاشم
۱۳. دربند خواجه ایها
۱۴. دربند دایه باجی
۱۵. دربند رستم بیگ
۱۶. دربند روشن
۱۷. دربند سیف علی
۱۸. دربند عبدالله بیگ
۱۹. دربند عبوض بیگ
۲۰. دربند کربلایی کاظم

۲۱. دربند کردها
۲۲. دربند محمدقلی خان
۲۳. دربند مشهدی
۲۴. دربند مشهدی محمدجعفر
۲۵. دربند ملاباشی
۲۶. دربند ملا حسینیعلی
۲۷. دربند ملا علی
۲۸. دربند ملا مختار
۲۹. دربند میرفتاح
۳۰. دربند نجف بیگ نایب
۳۱. دربند یوزباشی عابدین
۳۲. دیزج کوچه
۳۳. راسته کوچه
۳۴. عسگر چاووش
۳۵. قرانلوق کوچه
۳۶. کوچه الله وردی خان
۳۷. کوچه توت زار
۳۸. کوچه ارمنی دونر
۳۹. کوچه اره‌گر
۴۰. کوچه امین لشگر
۴۱. کوچه ایریلو
۴۲. کوچه باغ سهراب بیگ
۴۳. کوچه باغ شاوا
۴۴. کوچه باغ‌ها
۴۵. کوچه بیرامعلی
۴۶. کوچه تبرلی باغی
۴۷. کوچه چهارراه
۴۸. کوچه حاتم بیگ
۴۹. کوچه حاجی حسن
۵۰. کوچه حاجی شیخ
۵۱. کوچه حاجی محمدقلی قرا باغی
۵۲. کوچه حاجی مطلب خان
۵۳. کوچه حاجی ملاغفوری
۵۴. کوچه حاجی میرجواد

۵۵. کوچه حاجی میرنقی
۵۶. کوچه حاجی میرزامحسن
۵۷. کوچه حاجی همت
۵۸. کوچه حلاج‌ها
۵۹. کوچه درویش‌ها
۶۰. کوچه دیزج
۶۱. کوچه سلاق‌خانه
۶۲. کوچه سیده‌ها
۶۳. کوچه شالچی‌ها
۶۴. کوچه شفتالو
۶۵. کوچه صابونچی‌ها
۶۶. کوچه صاحب جمع
۶۷. کوچه صدر
۶۸. کوچه غلامان
۶۹. کوچه فیل کوش باشی
۷۰. کوچه قرا باغیها
۷۱. کوچه قنبرعلی خان
۷۲. کوچه قوچ باشی
۷۳. کوچه گمیش قیه
۷۴. کوچه گونی ایها
۷۵. کوچه لکها
۷۶. کوچه لکها
۷۷. کوچه مایانلوها
۷۸. کوچه مجی خان
۷۹. کوچه محمدعلی پاکار
۸۰. کوچه مستشار
۸۱. کوچه ملا احمدعلی
۸۲. کوچه میر آقاخان
۸۳. کوچه میر آقاسی خان
۸۴. کوچه میرزا ابوالقاسم ملاباشی
۸۵. کوچه میرزا جواد صدر
۸۶. کوچه مینا ساز
۸۷. کوچه نایب قربان

۵-۳-۲۴. محله

۱. آخونی
۲. ارمنستان
۳. امیرخیز
۴. اهراب
۵. باغ شاوا
۶. باغ شمال
۷. باغ میشه
۸. بیلانکوه
۹. پل سنگی
۱۰. جامیش آباد
۱۱. چوست دوزان
۱۲. چهارانداپ مهادمهین
۱۳. چهاربخش
۱۴. چهار منار
۱۵. حکم آباد
۱۶. خطیب
۱۷. خیابان، ۲ مورد
۱۸. سرخاب
۱۹. سنجران
۲۰. شتربان
۲۱. ششگلان
۲۲. عموزین الدین
۲۳. قرآقاج
۲۴. قیاس
۲۵. لیلی آباد
۲۶. مارالان
۲۷. مقصودیه
۲۸. مهادمهین
۲۹. نوبر
۳۰. ویجویه

۵-۳-۲۵. مدرسه

۱. مدرسهٔ حسن پادشاه
۲. مدرسهٔ خواجه علی اصغر

۵-۳-۲۶. مسجد (۴)

۱. م آب انبار عزیزخان سردار
۲. م آخونی
۳. م آخونی
۴. م آقالار
۵. م آقامیراحمد
۶. م آقامیراسماعیل
۷. م آقا میرزاصادق
۸. م آقا میرفتاح
۹. م آقا میرمحمود؛ ۲ مورد
۱۰. م اره‌گر
۱۱. م استاد و شاگرد
۱۲. م انگیج
۱۳. م اهراب
۱۴. م بالامسجد
۱۵. م بزرگ
۱۶. م بیلانکوه
۱۷. م پل سنگی
۱۸. م پیر؛ ۲ مورد
۱۹. م جامع
۲۰. م جامیش‌آباد
۲۱. م جهان‌شاه
۲۲. م چوپور
۲۳. م چوست‌دوزان؛ ۲ مورد
۲۴. م چول
۲۵. م چهارراه
۲۶. م حاتم‌بیگ
۲۷. م حاج علی اصغر

۲۸. م حاج میرزا رستم
۲۹. م حاجی آدیگوزل
۳۰. م حاجی احمد؛ ۲ مورد
۳۱. م حاجی الله‌یار
۳۲. م حاجی الله‌یار
۳۳. م حاجی باقر
۳۴. م حاجی جعفر
۳۵. م حاجی حسین؛ ۲ مورد
۳۶. م حاجی رحیم
۳۷. م حاجی رستم
۳۸. م حاجی رسول؛ ۲ مورد
۳۹. م حاجی رضا؛ ۳ مورد
۴۰. م حاجی شفیع
۴۱. م حاجی صادق؛ ۲ مورد
۴۲. م حاجی عبدالحسین
۴۳. م حاجی عسگر
۴۴. م حاجی علی اکبر
۴۵. م حاجی علی نقی
۴۶. م حاجی غفار؛ ۲ مورد
۴۷. م حاجی فتحعلی
۴۸. م حاجی فضل‌ی
۴۹. م حاجی قائم
۵۰. م حاجی کاظم
۵۱. م حاجی کاظم نایب
۵۲. م حاجی کرم‌علی
۵۳. م حاجی کریم‌خان
۵۴. م حاجی محمد
۵۵. م حاجی محمدحسین؛ ۳ مورد
۵۶. م حاجی ملاعلی
۵۷. م حاجی ملاغفور
۵۸. م حاجی میراسد
۵۹. م حاجی میرزا اسماعیل
۶۰. م حاجی میرزا یوسف‌آقا
۶۱. م حاجی نوروز

۶۲. م حاجی هاشم؛ ۲ مورد
۶۳. م حاجی ... (نامشخص)
۶۴. م حجت‌الاسلام
۶۵. م حسن پادشاه
۶۶. م حسینییه
۶۷. م حسینییه صراف
۶۸. م حوض
۶۹. م خطیب
۷۰. م خیابان
۷۱. م دندیل
۷۲. م دیزج
۷۳. م راسته‌کوچه
۷۴. م زینب‌خاتون
۷۵. م سفید؛ ۴ مورد
۷۶. م سلاقخانه
۷۷. م سید
۷۸. م شاطر‌نوروز
۷۹. م شاوا
۸۰. م شاهزاده؛ ۲ مورد
۸۱. م شکلی مسجد
۸۲. م شکلی مسجد
۸۳. م شیخ‌الاسلام
۸۴. م صمصام
۸۵. م عباس‌قلی‌خان
۸۶. م عموزین‌الدین؛ ۳ مورد
۸۷. م قیل‌کوش باشی
۸۸. م قاری
۸۹. م قراباغی‌ها
۹۰. م قره‌داشت
۹۱. م قصابها
۹۲. م قورت میدانی
۹۳. م کدخدباشی؛ ۲ مورد
۹۴. م کربلایی احمد
۹۵. م کربلایی علی

۹۶. م کربلایی قاسم
۹۷. م کلانتر
۹۸. م کلانتر کوچه
۹۹. م کوه
۱۰۰. م گنجعلی بیگ
۱۰۱. م لکها
۱۰۲. م لیلی آباد؛ ۲ مورد
۱۰۳. م مارالان؛ ۲ مورد
۱۰۴. م مدرسه صادقیه
۱۰۵. م مدینه
۱۰۶. م مسجد گچکاری
۱۰۷. م مشهدی ایمان
۱۰۸. م مشهدی علی
۱۰۹. م ملا باقر
۱۱۰. م ملا عبدالعظیم
۱۱۱. م ملا مهدی
۱۱۲. م ملا نورمحمد
۱۱۳. م میرآقا؛ ۲ مورد
۱۱۴. م میرآقا
۱۱۵. م میرزا ابراهیم مستوفی
۱۱۶. م میرزا تقی پیشخدمت
۱۱۷. م میرزا مهدی
۱۱۸. م میناساز
۱۱۹. م مقبره حاجی میرابوالحسن
۱۲۰. م ویجویه؛ ۴ مورد
۱۲۱. م ... (افتادگی دارد) (۲ مورد)
۱۲۲. م (۳۸ مورد)

۵-۳-۲۷. میدان

۱. قورت میدانی
۲. میدان اسب فروشان
۳. میدان انگج
۴. میدان چوپور

۵. میدان حاج حیدر
۶. میدان دیزج
۷. میدان صاحب الامر
۸. میدان قراگز
۹. میدان قیصریه
۱۰. میدان مشق

۵-۳-۲۸. یخچال

۱. یخچال؛ ۶ مورد
۲. یخچال کلانتر
۳. یخچال مستشار
۴. یخچال میرزا ابراهیم
۵. یخچال میرزا رضی
۶. یخچال میرزا موسی خان
۷. یخچال میرزا مهدی خان

۵-۳-۲۹. متفرقه

۱. آب انبار عزیزخان سردار
۲. اراضی است بیاض که کمک عمارت مستشار شده
۳. انبار غله دیوانی
۴. انبار غله که مخروبه است
۵. پیر (۲ مورد)
۶. توپخانه که به واسطه سیل ۱۲۸۸ خراب شده است
۷. چاه صدر
۸. حیاط نجارخانه
۹. خانه های مخروبه محمدعلی خان سرتیپ
۱۰. خرابه اسکندر خان سردار
۱۱. خرابه ایست که به علت سیل تخریب شده است (سنه ۱۲۸۸)، (دو مورد)
۱۲. خرابه ایست که وقف صفویه است
۱۳. خرابه ایست مشهور به چشمه سردار
۱۴. خرابه کربلایی اسماعیل
۱۵. زمین بایر (۲ مورد)

۱۶. زمین بیاض
۱۷. زمین خرابه
۱۸. زمین شیخ آقا مشهور به شور چمن
۱۹. زمین مخروبه (۳ مورد)
۲۰. زمین مخروبه ملکی میرزا احمدخان
۲۱. زمینی است مخروبه (۲ مورد)
۲۲. سردابه
۲۳. سلاق خانه
۲۴. سیلاب بیشتر مشهور به قوری چای شتربان
۲۵. صندوق خانه مبارکه
۲۶. قرق ایخ (کاربری نامشخص)
۲۷. قسمتی از خندق که مخروبه است
۲۸. قله
۲۹. قهوه خانه
۳۰. کاربری نامشخص
۳۱. کوره آجرپزی
۳۲. کوره آهک پزی
۳۳. کوره های حاجی محمدعلی
۳۴. کوره های آجرپزی
۳۵. کول کوره ها
۳۶. معلمخانه
۳۷. یانوق
۳۸. ... (نامشخص)

پی نوشت

۱. نه عنوان باغ، در داخل نقشه قابل خواندن نبود.
۲. یک مورد به صورت کا. حاجی محمداسماعیلخان صندوقدار، ثبت شده بود.
۳. اقلام متفرقه، شامل خرابه ها؛ کوره ها؛ چاه؛ زمین بایر؛ قهوه خانه؛ و ... است.
۴. حرف میم مخفف مسجد در داخل متن نقشه نوشته شده است.

۶-۱. شرح توصیفی نقشه

نقشه دارالسلطنه تبریز که به دست اسدالله خان مراغه‌ای ترسیم شده است، از جمله نقشه‌هایی است که از طریق عملیات میدانی برداشت و ترسیم شده است. به نظر می‌رسد که تهیه‌کنندگان این نقشه اهداف خاصی را تعقیب می‌کردند. به همین دلیل، این نقشه از حجم اطلاعات کمتری نسبت به نقشه دارالسلطنه تبریز قراجه‌داغی برخوردار است. شاید مهمترین حجمی که در این نقشه به آن توجه شده، فضای تجاری و موقعیت شهری آنهاست. با نگاه اجمالی به نقشه، اولین چیزی که توجه را جلب می‌کند سطوح تیره‌ای است که نمایانگر فضاهای تجاری است و بازار تبریز نیز به عنوان بزرگترین و فشرده‌ترین مجموعه تجاری به صورت لکه‌ای تیره در نقشه به چشم می‌خورد و سایر اطلاعات در این نقشه حول نمایش محلات، کوچه‌ها، و فضاهای عمومی همچون قبرستانها و ارک حکومتی تشکیل شده است.

شاهد این مدعا توجه ترسیم‌کننده به بازار تبریز است که به صورت نقشه‌ای با جزئیات دقیقتر در گوشه بالایی نقشه، با مقیاس ۲ برابر اصل نقشه، ترسیم شده است. از جمله ویژگیهای این نقشه، استفاده از علائم گرافیکی (ترسیمی) متفاوت با نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی است. دقت ترسیم نقشه به مراتب کمتر از نقشه قراجه‌داغی است، به طوری که عرض کوچه‌ها و خیابان‌ها به هیچ وجه قابل استناد نیست. خطوط زیادی هم به صورت مبهم و نیمه‌کاره رها شده است و یا با ترسیم ضعیف، اتصال خطوط از هم عبور کرده‌اند.

هر چند که برای متن نوشتاری از حروف با ابعاد متفاوت استفاده شده (همچون نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی) اما تنها از یک نوع خط نسخ سود جست‌ه شده است. در این نقشه، محلات از زیر محلات تفکیک نشده و مرز محلات مورد توجه قرار نگرفته است، اما ویژگی مهم این نقشه اضافه شدن قسمتهای زیادی در جنوب شرق تبریز نسبت به نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی است.

در این نقشه، خانه‌های مسکونی و خانه‌های اعیان و اشراف مشخص نشده است، و برای امامزاده‌ها و مساجد و حمام‌ها نیز هیچ نوع گرافیک مشخصی وجود ندارد. خطوط توپوگرافی برای نشان دادن کوه عین عالی، چندان ابتدایی ترسیم شده که به نظر می‌رسد ترسیم‌کننده از مفهوم خطوط هم ارتفاع آگاهی نداشته و به تقلید ساده از نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی اکتفا کرده است. با همه اینها، با توجه به اختلاف زمانی نقشه نسبت به نقشه قراجه‌داغی می‌توان اطلاعات جدیدتر را در این نقشه جستجو کرد.

از جمله پل منجم و پل آجی‌چای که در نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی وجود نداشته، در این نقشه آمده است. همچنین، در این نقشه علاوه بر ترسیم آجی‌چای محل اتصال آن را با میدان چای مشخص کرده است.

نقشه دارالسلطنه تبریز، اسدالله خان مراغه‌ای، تا تاریخ ۱۳۷۷ شمسی در تملک شهرداری تبریز بوده و در حال حاضر در مرکز اسناد ملی غرب کشور در تبریز نگهداری می‌شود. دفتر فنی حفاظت آثار باستانی آذربایجان شرقی در ۱۳۵۷ خورشیدی از روی نسخه شهرداری بر روی کالک نسخه‌ای برداشته که هم اکنون در سازمان میراث فرهنگی تبریز نگهداری می‌شود.

ابعاد نقشه اصلی ۱۷۳×۲۲۲ سانتیمتر، و با دست رنگ شده است. در جنوب نقشه این عبارت‌ها نگاشته شده است:

«حسب الامر بندگان حضرت اشرف آقای سپهسالار اعظم فرمانفرمای کل مملکت آذربایجان دامت عظمت‌ه و به حسن اهتمام مساع بلیغه میرزا اسدالله خان مراغه معدن شناس اداره فلاح و فوائد عامه ایالتی شرف اتمام پذیرفت».

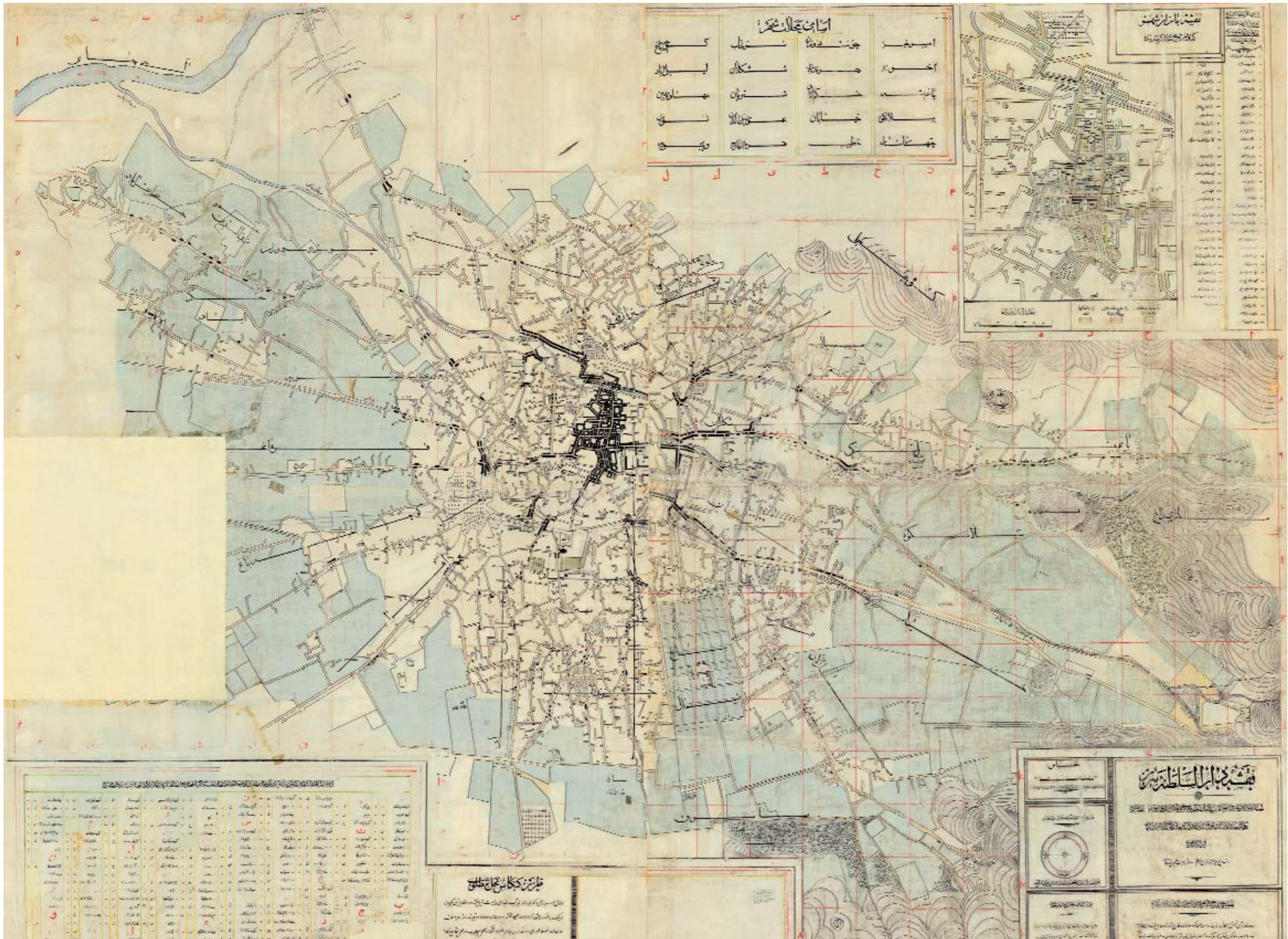
«به تاریخ هجدهم شهر شوال المکرم ۱۳۲۷ مطابق بیست و پنجم به برج سرطان ۱۳۹۸».

نقشه برداری به صورت شبکه‌بندی ۹۵×۹۵ میلیمتر، با شماره شبکه‌های عرضی و به کمک ۲۴ حرف (ایجد، هوز، حطی، کلمن، سعفص، قرشت، ثخذ) ترسیم شده، که طرز کنکاش محل مطلوب، به قرار زیر بر روی نقشه نگاشته شده است:

«اول اسم هر محلی را که می‌خواهند به ترتیب الفبایی در لیست ذیل یافته و در مقابل آن یک حرف و یک عدد یافت می‌شود که هر دو در هر محیط نقشه و در میان دو خط واقع شده‌اند. حروف در میان خطوط عمودی و اعداد در میان خطوط افقی و محل مطلوب در محل تقاطع خطوط رابعه که تشکیل مربعی می‌دهند واقع است.»

در قسمت شمال شرقی نقشه بازار تبریز کادری به ابعاد ۵۶×۵۹ سانتیمتر تنظیم شده است. این نقشه به احتمال زیاد نخستین نقشه‌ای است که از بازار ترسیم شده است. نقشه بازار شهر دو برابر مقیاس گرفته شده است.

لازم به توضیح است که اطلاعات در مورد اسدالله خان مراغه‌ای، نقشه‌بردار این نقشه، اندک است، همین قدر می‌دانیم که در شهرداری تبریز کار می‌کرد و نقشه سلماس را بعد از زلزله تهیه کرده است. در کتاب زمین لرزه‌های تبریز چنین آمده است: «بعد از زلزله سلماس، اسدالله مهندس از تبریز به رضائیه وارد و عازم سلماس گردید و طبق نقشه شهرسازی شهر جدیدی در محل دیگر سلماس با طراز جالب و جذاب احداث و به نام شاهپور نامگذاری گردید.»^۱

Map of Tabriz in 1327 A. H. (1910 A. D.),

drafted by Asad-Alah Khan Maragheh

نقشه دارالسلطنه تبریز، ۱۳۲۷ هـ. ق. (اسدالله خان مراغه‌ای) مأخذ: سازمان اسناد شمال غرب کشور

در رودخانه آجی چای، پیکانی ترسیم شده که به نظر می‌رسد منظور ترسیم‌کننده جهت شیب رودخانه بوده است. جزء پیکان ترسیم شده برای رودخانه، هیچ علامت خاصی داخل نقشه به کار نرفته است.

انحراف قبله کاملاً منطبق با نوشته قراجه داغی است، ولی ارائه آن متفاوت است و تقسیمات فاقد جهات اربعه‌اند.

در ذیل این قسمت، جهت یاب نقشه قرار دارد که با عنوان «دایره ایست به جهت معرفت انحراف قبله تبریز» مشخص شده و در زیر دایره نشان دهنده قبله عبارت «انحراف قبله تبریز از جنوب به مغرب ۱۷ درجه و ۴۸ دقیقه است» آمده است.

در زیر عبارت فوق، در داخل یک کادر مستطیلی، تحت عنوان «تعیین مکاتب جغرافیایی تبریز»، عبارت زیر به چشم می‌خورد:

«عرض دارالسلطنه تبریز از خط استوا ۳۸ درجه و ۵ دقیقه، و طول آن از خط نصف النهار ۶۳ درجه و ۵۸ دقیقه است.

طول ایام تبریز ۱۵ ساعت و ۴۰ دقیقه است. ارتفاع آفتاب ۷۷ درجه و ۴۷ دقیقه است.»

در قسمت وسط به پایین نقشه، داخل کادر مستطیلی، عبارتی به چشم می‌خورد تحت عنوان «طرز کنکاش محل مطلوب» و عبارت زیر در ذیل این عنوان آمده است: «اول اسم هر محلی را که می‌خواهند به ترتیب الفبایی در لیست ذیل یافته و مقابل آن یک حرف و یک عدد دریافت می‌شود که هر دو در محیط نقشه و در میان خط واقع شده‌اند. حروف در میان خطوط عمودی و اعداد در میان خطوط افقی و محل مطلوب در محل تقاطع خطوط اربع و تشکیل مربعی می‌دهند واقع است.»

در سمت چپ این کادر، جدولی درج شده که اسامی اینیه به ترتیب الفبایی نوشته شده‌اند؛ عنوان این جدول عبارت است از:

«اسامی اکثر نقاط مشهور شهر تبریز از قبیل کوچه و میدان و بقعه و جاهای دیگر و طرز حروف الفبایی یکدیگر نوشته شده است.»

در ذیل این عبارت، ستون که به سه قسمت تقسیم شده، دیده می‌شود، که در قسمت اول هر ستون که نسبت به دو قسمت بعدی جای بیشتری گرفته، عنوان اینیه آورده شده و در قسمت‌های بعدی، هر اینیه با حروف و عدد مشخص شده است.

۶-۱-۱. اسامی اینیه

اسامی اینیه به ترتیب حروف الفبا عبارتند از:

الف	کوچه الله‌وردی خان	س ۶
	کوچه اهراب	ب ۱۲
	کوچه امامزاده	ط ۷
	کوچه امیرنظام	ی ۸
	کوچه ارمنی باغی	ط ۱۳
	کوچه رامنی دوتن	ی ۱۳
	کوچه میرزا ابوالقاسم ملاباشی	ن ۸
	در بند حاج احمد	ی ۱۱
	ایستگاه شوسه جلفا تبریز	و ۱۱
	بقعه امامزاده جمال‌الدین	ن ۸
	انگج	س ۹
	ارک دولتی	ن ۱۱
ب	کوچه بالاحمام	ط ۱۱
	جاده باغ شاوا	ف ۱۱
	در بند باقرخان	ط ۱۱
	باغ ملی آرامنه و مدرسه	ن ۱۱
	باغ امیرنظام	ک ۸
پ	پل آجی	ق ۱
	پیر	ی ۱۲
	کوچه پل سنگی	ح ۹
ت	کوچه توت‌زاران	۷
	کوچه تلگرافخانه	ک ۱
	کوچه آقا میر تقی	ک ۱۱
	کوچه تلفنچی	ل ۱۱

تکیه درویشان	ح ۸
تلگرافخانه نسیم هند و اوروپ	س ۱۰
ث	
کوچه ثقة‌الدوله	ل ۸
کوچه ثقة‌الاسلام	ل ۸
ج	
جامش آباد	ب ۴
چ	
کوچه چاهراه	ع ۴
کوچه چوست‌دوزان	ص ۵
چوبور میدانی	ک ۱۲
کوچه چزنداب	م ۱۴
ح	
کوچه حمال‌قبری	ن ۵
کوچه حکیم‌آباد	س ۵
کوچه حمال‌آباد	ل ۱۴
کوچه حسن‌درزی	ک ۷
کوچه حکیم‌باشی	ل ۸
کوچه حیدر تکیه‌سی	ل ۸
کوچه حاجی بابا	ک ۱۲
خ	
کوچه خطیب	ش ۱۱
کوچه خدیجه	ک ۱۱
کوچه درخان‌آباد	ط ۱۲
خلیفه‌گری	ن ۹
د	
کوچه دیزج	ق ۷
کوچه داش کسلنر	م ۱۲

کوچه درویشان
 کوچه درویشان
 کوچه دیزج
 کوچه دیزج
 داش دربند
 داش قاپو
 دباغ خانه
 دیگ باشی
 دروازه گجل
 دروازه نوبر
 دروازه سرخاب
 دروازه شتربان
 دربند راه باجی
 ر
 راسته کوچه
 راسته باغ شمال
 میدان حاجی رضا
 دربند روشن
 راه طهران
 ز
 کوچه زهتابان
 بقعه ملازینال
 س
 کوچه سردار انباری
 کوچه سلاح خانه
 کوچه ستارخان
 کوچه سرباز خانه
 کوچه حاجی سیف
 کوچه ستارخان
 کوچه سرباز خانه
 بقعه سید ابراهیم

ک ۸
 س ۱۴
 ط ۱۲
 ق ۶
 م ۷
 س ۱۰
 س ۱۵
 ح ۸
 ع ۱۰
 م ۱۱
 ل ۷
 ن ۷
 م ۱۰
 ن ۸
 ل ۱۱
 ل ۱۱
 ع ۱۱
 ب ۱۴
 ع ۱۳
 ح ۷
 م ۵
 س ۵
 ع ۵
 ل ۹
 ی ۱۲
 ع ۵
 ل ۹
 ن ۶

سیلاب قوش خانه
 ش
 باغ شمال
 جاده ششگلان
 جاده شورچمن
 کوچه شاطر باشی
 کوچه شالچی ها
 کوچه شیخ رضا
 کوچه شفتالو
 کوچه شمب غازان
 کوچه شیخ
 کوچه حاجی شیخ
 کوچه شیطان آباد
 ص
 کوچه صابونچی ها
 کوچه صاحب جمع
 کوچه صدر
 کوچه صدر
 کوچه صدق آباد
 دربند میرزا صادق
 دربند صابونچی ها
 صحنه آرامیان
 باغ صاحب دیوان
 ع
 کوچه عموزین الدین
 کوچه عباسعلی
 کوچه نایب عبدالله
 کوچه کربلایی علی مسیو
 باغ عین الدوله

ط ۸
 ل ۱۳
 ی ۹
 و ۱۴
 ن ۵
 ع ۶
 ع ۸
 ل ۱۱
 ر ۱۰
 ط ۱۲
 ح ۱۴
 ی ۱۳
 ع ۵
 ل ۱۰
 ل ۱۰
 ک ۱۱
 ن ۱۴
 ع ۸
 ن ۸
 ن ۹
 الف ۱۴
 ق ۶
 ف ۸
 ط ۸
 ل ۱۱
 ع ۱۵

غ
 کوچه حاجی ملاغفور
 ف
 کوچه فرمانفرما
 کوچه فیل گوش باشی
 کوچه حاجی فخر
 فابریک قالی بافی گنجه
 ق
 کوچه قوش خانه باغی
 کوچه قولز
 کوچه قره باغی ها
 کوچه قرانلوق
 کوچه قاسم خان
 کوچه قرانلوق
 کوچه قیاس
 کوچه قورد
 کوچه قنبرعلی خان
 قورد میدان
 قلعه رشیدید
 قم باغی
 قراقخانه
 قورخانه مبارکه
 قرانلوق دربند
 ک
 کوچه کازران
 کوچه گمش قیه باغی
 کوچه گروکانلو
 میدان کاه فروشان
 کلیسای کاتولیک
 کلیسای ارمنه و مدرسه
 گوی مسجد

ن ۸
 ل ۸
 ف ۹
 خ ۹
 ل ۹
 ط ۸
 ل ۹
 ی ۱ و ۹
 ح ۱۰
 ی ۱۱
 ی ۱۳
 ف ۱۲
 ظ ۱۸
 م ۱۰
 ک ۷
 ک ۸
 ل ۱۵
 ل ۱۵
 ز ۱۷
 ع ۱۱
 ن ۱۴
 ح ۱۰
 ح ۱۱
 ن ۷
 ن ۱۰
 س ۱۲
 ل ۱۰

کارخانه مکانیک	ر ۱۲
کارخانه قزوینی	ز ۱۲
ل	
کوچه لک‌ها	ن ۶
کوچه لک‌ها	ن ۱۳
کوچه لیلی آباد	س ۱۴
کوچه لالار	ی ۱۱
در بند حاج لطف‌الله نایب	س ۶
م	
کوچه مشهدی محمد	س ۶
کوچه محمدعلی پاکار	م ۶
کوچه مرده شوران	ع ۹
کوچه محمدعلی خان	م ۱۳
کوچه نائب محمد	ن ۱۴
کوچه مریم ننه	ز ۱۱
کوچه حاجی مطلب خان	ن ۸
کوچه میرزا محسن قاضی	م ۹
کوچه حاجی محمدقلی قره‌باغی	ل ۱۰
کوچه میرزا قاسی خان	م ۹
جاده مرالان	ط ۱۴
در بند حاجی محمدحسین	ن ۵
در بند حاجی مطلب	ی ۱۳
در بند ملامختار	ل ۷
در بند محمدقلی خان	م ۱۰
میدان محمدرضا	ف ۱۳
میدان مشق و سربازخانه	ل ۹
مدرسه آرامنه	ن ۹
مدرسه انائیه و ذکویه کاتولیک	س ۱۰
مدرسه و کلیسای آمریکائیان	س ۱۰
مغازه‌های مجیدیه ^۲	ل ۸
پل منجم	ف ۶

ن
 کوچه نوروعلی ن ۱۴
 در بند حاجی نوری ع ۱۱
 در بند نجف بیگ نایب ع ۱۱

هـ
 کوچه هالاجان ط ۱۲
 در بند حاجی هاشم ع ۵

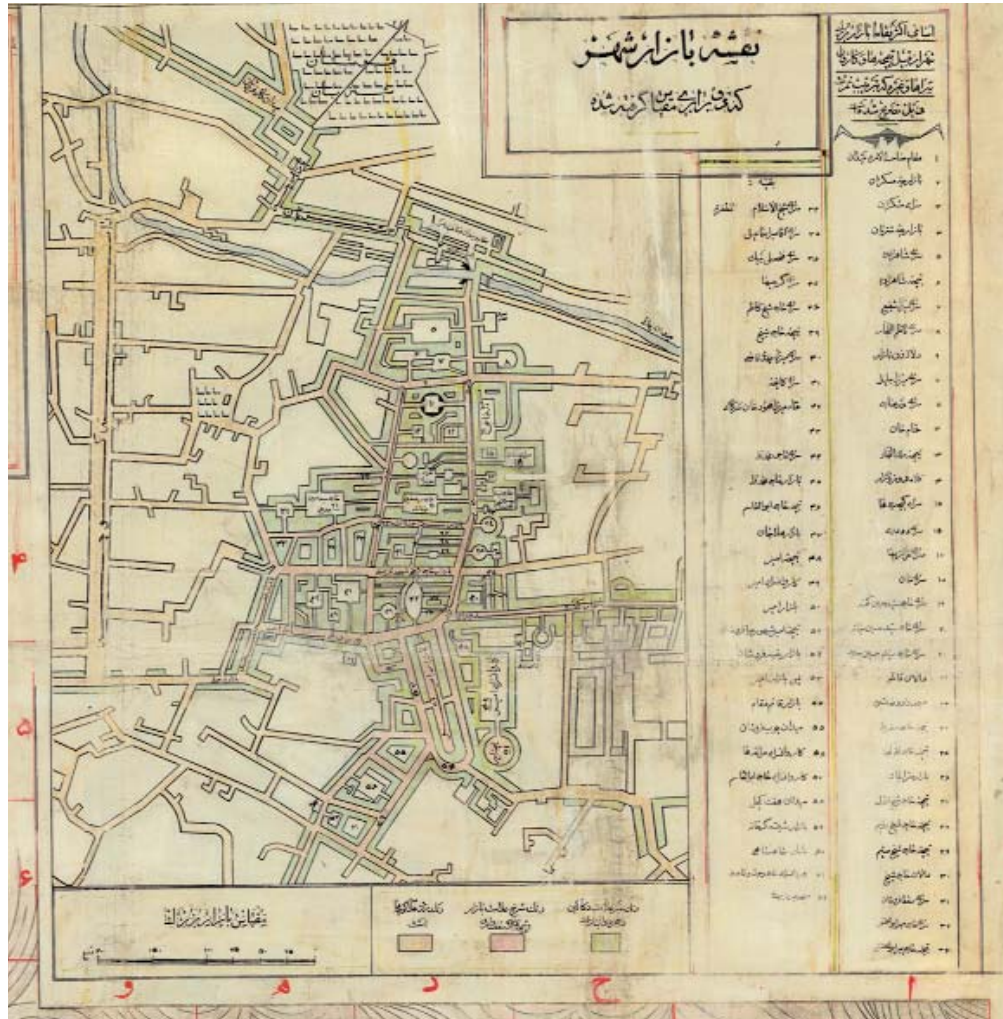
و
 جاده ویجویه ص ۸

ی
 در بند یوزباشی عابدین ن ۶

– با مقایسه جدول با متن اصلی اختلافهایی را نشان می‌دهد که در زیر به آنها اشاره می‌کنیم. به احتمال زیاد، استخراج‌کننده جدول شخص دیگری بوده و علت اختلاف شکل اسامی از این بابت است.
 تعداد اسامی، به استثنای مکانهای بازار، ۱۶۲ واحد است.
 – حرف، ذال، ژ، ط، گ، در جدول نیامده است؛
 – گوی مسجد (مسجد کیود) در ذیل حرف ک نوشته شده است؛
 – باغ امیرنظام در زیر حرف ب و باغ شمال در زیر حرف ش آمده است؛
 – پل منجم در زیر حرف م و پل آچی‌چای در ذیل حرف پ فهرست بندی شده است؛
 – تصور می‌رود در انتخاب اسامی در جدول یاد شده، اسدالله‌خان به اهمیت مکان توجه خاصی داشته است.

متن نقشه	مختصات شبکه	جدول
حروف در فهرست		
کوچه حاجی شیخ رضا	ع ۸	کوچه شیخ رضا
ش		
کوچه مطلب خان	ن ۸	کوچه حاج مطلب
م		
کوچه ملاغفور	ن ۸	کوچه حاجی غفور
غ		
کوچه عبدالله	ط ۸	کوچه نائب عبدالله
ع		
در بند خان هاشم	ع ۵	در بند حاج هاشم
هـ		
کوچه چهارراه	ع ۴	کوچه چهارراه
چ		
میدان چوپورک	ک ۱۲	چوپورمیدانی
چ		
قورخانه	ز ۱۷	قورخانه مبارک
ق		
کوچه کریمی	ک ۱۲	
کوچه کارخانه	ک ۱۲	
کوچه حاج مسیح	ح ط ۱۴	
باغ بانک استقراضی روسی	ی ۱۴	
کارخانه کبریت سازی خوبی	ز ۹	

A part of Tabriz map in 1327 A. H.
(1910 A. D.) (Bazaar)

بازار تبریز بر اساس نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۳۲۷ هـ. ق.

موقعیت بازار تبریز در شمال شرقی نقشه و داخل کادری به ابعاد ۵۶×۵۹ سانتیمتر تنظیم شده‌است. این نقشه به احتمال زیاد اولین نقشه ترسیم شده از بازار است. عنوان آن از این قرار آمده‌است:

«نقشه بازار شهر که دو برابر مقیاس گرفته شده».

اسامی اکثر نقاط بازار بزرگ شهر، از قبیل تیمچه‌ها و کاروانسراها و غیره، به ترتیب شماره در زیر آن تصریح شده‌است. در دوردیف، تعداد ۶۲=۲۹+۳۳ مکان بازار آورده شده است.

در زیر، عنوان اصلی مقیاس خطی و محل سه رنگ اصلی به کار رفته در نقشه اصلی، مشخص شده است که عبارت‌اند از:

«رنگ سبز علامت دوکاکین و حجره و...»

«رنگ سرخ علامت بازار و تیمچه‌هایی که سقف دارد»

«رنگ زرد علامت کوچه‌ها است»

در سمت راست این جدول این عبارت نگاشته شده است:

«اسامی اکثر نقاط بازار شهر از قبیل تیمچه‌ها و کاروانسراها و غیره که به ترتیب نمرات تصریح شده است.» در زیر این عنوان، نام اینیه از شماره ۱ تا ۶۲ به ترتیب آمده است، و برای شماره ۴۳ هیچ توضیحی نیامده و به نظر می‌رسد از قلم افتاده است. مسجد جامع و مدرسه طالبیه شهر بر روی هیچ کدام از نقشه‌ها (چه نقشه بازار داخل متن، و چه نقشه دو برابر شده بازار) نیامده، و به احتمال زیاد به دلیل این که همه اهالی شهر آنها را می‌شناخته‌اند، در زیر نقشه بازار آمده است.

تفاوت‌های عمده‌ای بین نقشه دو برابر در سمت راست بالای نقشه، با جدول معرفی فضاهای داخل بازار دیده می‌شود، و این امر فقط بی‌دقتی کاتب را می‌رساند، در مواردی، به جهت طولانی بودن نام، خلاصه آن در داخل نقشه آورده شده ولی در اکثر موارد، اسامی حذف شده و شماره‌های تکراری ضبط شده است.

موارد اختلاف بین جدول و متن نقشه بازار از قرار زیرند:

از کل شماره‌های داخل جدول (۶۲ مورد)، در داخل نقشه بازار فقط ۴۳ مورد بدون هیچ توضیحی آورده شده است. از این تعداد شماره ۲۳ به صورت تکراری دوباره ضبط شده و شماره‌های ۱۴، ۱۶، ۲۲، ۳۰، ۳۶، ۴۷، ۵۸ در داخل نقشه مشخص نشده است.

اسامی مشروح در داخل نقشه بدون شماره ذکر شده که در جدول به آنها اشاره نشده است. قبرستان شتربان؛ میدان گاه‌فروشان؛ بازارچه؛ میدان چای؛ راسته کوچه؛ مدرسه؛ سرای دوروی؛ راسته بازار؛ بازار شیخ مشهور قزبستی؛ بازارچه جمعه؛ بازار

کفش دوزان؛ بازارچه صفی؛ چورچ بازار.

در موارد زیر، بین جدول ارایه شده با متن بازار تفاوت و اختلاف وجود دارد.

– مقام و میدان صاحب‌الامر داخل جدول با شماره ۱ و در داخل نقشه با شماره ۱۱ مشخص شده است.

– در جدول با بازارچه شتربان، و در داخل با نقشه شتربان؛

– در جدول دلا له‌زن بازار، و در داخل نقشه دلا له‌زن؛

– در جدول سرای در عباسی، و داخل نقشه در عباسی؛

– سرای خان در هر دو جا به یک اسم ثبت شده است؛

– در جدول سرای حاج سید حسین کهنه، و داخل نقشه حاج سید حسین کهنه؛

– در جدول سرای حاج سید کهنه، در داخل نقشه حاج سید حسین میانه؛

– در جدول سرای حاج سید حسین جدید، و در داخل نقشه حاج سید حسین جدید؛

– بازارچه سرای جان در هر دو جا به یک اسم ثبت شده است؛

– کاروانسرای امیر و بازار امیر در هر دو جا به یک اسم ثبت شده است؛

– بانک شاهنشاهی در هر دو جا به یک اسم ثبت شده است؛

– در جدول تیمچه امیر مشهور به عبافروشان، به صورت تیمچه امیر در داخل نقشه ثبت شده است؛

– شماره ۳۴ جدول بین سرای شیخ السلام و مظفریه فاصله است، به نظر می‌رسد اسم کوچک فراموش شده است.

موارد اختلاف بین نقشه ترسیم شده بازار در خارج نقشه شهر با نقشه بازار داخل نقشه شهر به قرار زیر است:

نقشه شهر	نقشه بازار
امامزاده جمال	—
بازار صفی	بازار صفی شماره ندارد
—	حاج سید حسینی (کهنه - ۱۹)
—	حاج سید حسینی میانه ۲۰ - جدید ۲۱

۶-۲-۱. جدول معرفی فضاهای بازار

در زیر جدول معرفی فضاهای بازار از شماره ۱ تا ۶۲ به ترتیب موجود نقل می‌شود:

۱. مقام صاحب‌الامر و میدان

۲. بازارچه مسگران

۳. سرای مسگران

۴. بازارچه شتربان

۵. سرای شاهزاده

۶. تیمچه شاهزاده

۷. سرای میرزا شفیع

۸. سرای نظام‌التجار

۹. دلا له‌زن بازار

۱۰. سرای میرزا خلیل

۱۱. سرای در عباسی

۱۲. حمام خان

۱۳. تیمچه ملک‌التجار

۱۴. کلاه‌دوز بازار

۱۵. سرای کچه‌چی‌ها

۱۶. سرای دو دری

۱۷. سرای خرازی‌ها

۱۸. سرای خان

۱۹. سرای حاج سید حسین کهنه

۲۰. سرای حاج سید حسین میانه

۲۱. سرای حاج سید حسین جدید دالان قانلو

۲۲. دالان قانلو

۲۳. مسجد داروغه‌نشین

۲۴. تیمچه حاج صفرعلی

۲۵. تیمچه حاج نقی گنجه

۲۶. بازار سراجان

۲۷. تیمچه حاج شیخ اول

۲۸. تیمچه حاج شیخ دوم

۲۹. تیمچه حاج شیخ سیم

۳۰. دالان حاج شیخ

۳۱. سرای سقط فروشان
۳۲. سرای حاج میرابوالحسن
۳۳. تیمچه حاج میرابوالحسن
۳۴. سرای شیخ الاسلام مظفریه
۳۵. سرای آقامیراسما عیل
۳۶. سرای فتح علی بیک
۳۷. سرای گرچها
۳۸. سرای حاج شیخ کاظم
۳۹. تیمچه حاج شیخ
۴۰. سرای میرزا مهدی قاضی
۴۱. سرای کمانچه
۴۲. حمام میرزا محمودخان سرکاری
۴۳. (به احتمال زیاد کاتب فراموش کرده چیزی بنویسد)
۴۴. سرای حاجی محمدقلی
۴۵. بازار حاج محمدقلی
۴۶. تیمچه حاج ابوالقاسم
۴۷. بازار هلاجان
۴۸. تیمچه امیر
۴۹. کاروانسرای امیر
۵۰. بازار امیر
۵۱. تیمچه امیر مشهوریه عبا فروشان
۵۲. بازار پنبه فروشان
۵۳. پس بازار امیر
۵۴. بازار قائم مقام
۵۵. میدان چوبفروشان
۵۶. کاروانسرای مراغه ای ها
۵۷. کاروانسرای حاج ابوالقاسم
۵۸. میدان هفت کچل
۵۹. بازار شیشه گر خانه
۶۰. بانک شاهنشاهی
۶۱. کاروانسرای حاج رسول و حاج علی
۶۲. مسجد میرزای مهدی
- میدان کاه فروشان
- مدرسه

- بازار کفش دوران
- بازار حاج شیخ قشور قیربتی
- بازار جمعه مسجد
- بازار صفی
- چورکچی بازار^۳

در سمت چپ عبارت «اسامی محلات شهر» به چشم می خورد که محله ها به شرح

زیر به دنبال آن آمده است:

۱. امیر خیز
۲. اخونی^۴
۳. باغمشه
۴. بیلانکوه
۵. چهارمنار
۶. چوست دوران
۷. چرنداب
۸. حکم آباد
۹. خیابان
۱۰. خطیب^۵
۱۱. سرخاب
۱۲. ششگلان
۱۳. شتریان
۱۴. عموزین الدین
۱۵. قره آغاج
۱۶. کوچه باغ
۱۷. لیلی آباد
۱۸. مهادمهین
۱۹. نوبر
۲۰. ویجویه

۳-۱-۶. اطلاعات داخل متن نقشه

مورد زیر از داخل نقشه استخراج شده و به تفکیک ارایه می گردد.

۳-۱-۶. اماکن عمومی و دولتی

۱. ارک دولتی
۲. بانک استقراضی روس
۳. بی سیم هند و اروپا
۴. قورخانه مبارکه

۳-۱-۶. باغ

۱. باغ امیرنظام
۲. باغ شمال
۳. باغ صاحب دیوان
۴. باغ عین الدوله
۵. قم باغی
۶. باغ ملی ارامنه

۳-۱-۶. بقعه

۱. بقعه امامزاده جمال الدین
۲. بقعه سیدابراهیم
۳. بقعه ملازینال

۳-۱-۶. پل

۱. پل آچی چای
۲. پل سنگی
۳. پل منجم

۳-۱-۶. تکیه و مسجد

۱. آق مسجد
۲. تکیه درویشان
۳. گوی مسجد

۶-۳-۱-۶. جاده‌ها و خطوط ارتباطی

۱. جاده اهراب
۲. جاده باغ شاوا
۳. جاده سرزار
۴. جاده ششگلان
۵. جاده شور چمن
۶. جاده مارالان
۷. جاده ویجویه
۸. راه تهران

۶-۳-۱-۷. دروازه

۱. داش قاپو
۲. دروازه سرخاب
۳. دروازه شتربان
۴. دروازه گچل
۵. دروازه نوبر

۶-۳-۱-۸. قبرستان

۱. قبرستان آش ترکن
۲. قبرستان ارامنه
۳. قبرستان بالا قبرستان
۴. قبرستان حکم آباد
۵. قبرستان حمال
۶. قبرستان سید حمزه
۷. قبرستان شتربان
۸. قبرستان صادق آباد
۹. قبرستان غربیان
۱۰. قبرستان قاسم خان
۱۱. قبرستان گچل
۱۲. قبرستان نوبر
۱۳. قبرستان نظامیان روس

۶-۳-۱-۹. کلیسا و مدارس اقلیت‌های مذهبی

۱. خلیفه‌گری
۲. صحنه ارمنیان
۳. کلیسای ارامنه
۴. کلیسای کاتولیک
۵. مدرسه ارامنه
۶. مدرسه انائیو ذکوریه کاتولیک
۷. مدرسه و کلیسای آمریکائیان

۶-۳-۱-۱۰. کوچه و دربند

- آقا میرنقی تلفنچی
 اردکلر کارخانه
 ارمنی باقی
 ارمنی دونون
 الله ویردی خان
 امامزاده
 امیرنظام
 اهراب
 باقرخان
 پل سنگی
 تلگرافخانه
 توتزار
 جامیش آباد
 جمال آباد
 چارراه
 چرنداب
 چوستدوزان
 حاجی آباد
 حاجی صیف
 حاجی فخر
 حاجی لطف الله نایب
 حاجی محمدحسین

- حاجی محمدقلی قره باقی
 حاجی مطلب خان میرزا محسن قاضی
 حاجی مطلب خان میرزا محسن قاضی
 حاجی ملا غفور فرمانفرما
 حاجی نوری
 حاجی هاشم
 حاجی یوخ
 حسن دوزی
 حکم آباد
 حکیم باشی
 حمال غربی
 حیدر تکیه سی
 خان آباد
 خدیجه
 خطیب
 داش دربند
 داش کنار
 دربند حاج احمد
 دربند حاجی نوبر^۷
 درویشان
 دیزج
 دیزه
 راه باجی
 روشن
 زهتابان
 ستارخان
 سربازخانه
 سردار انباری
 صلاح خانه
 سوقة الاسلام
 سوقة الدوله
 شاتر باشی
 شالچی ها
 شفتالو

شمس خانه
 شنب غازان
 شیخ^۸
 شیخ رضا
 شیطان آباد
 صابونچی‌ها
 صابونچی‌ها
 صاحب‌جم
 صدر صادق آباد
 عباس علی
 عموزین الدین
 قیل‌گوش باش
 قران لوق
 قرانقول قاسم‌خان
 قره‌باقی‌ها
 قنبرعلی‌خان
 قورد
 قیاس
 کارزان
 کربلایی علی مسیو
 کریم‌خان
 گروگانلو
 گمشقیه باغی
 لک‌ها
 لیلی آباد لالار
 محمدعلی پاکار
 محمدعلی‌خان
 محمدقلی‌خان
 مرده‌شوران
 مریم‌ننه
 مشکانه باقی
 مشهدی محمد
 ملا مختار
 میرزا ابوالقاسم ملاباشی بالا حمام

میرزا صادق
 میرزا قاضی‌خان
 نائب عبدالله
 نائب محمد
 نجف بیگ نائب
 نظام‌آباد
 نوروزعلی
 هلاجان
 یوزباشی عابدینی

۱-۳-۱۱. محلات

۱. ارمنستان
۲. پل سنگی
۳. جامیش‌آباد
۴. راسته‌کوچه سنجران
۵. قیاسی
۶. مارالان
۷. مقصودیه

۱-۳-۱۲. میدان

۱. چوپور میدانی
۲. قورو میدانی
۳. میدان حاجی رضا
۴. میدان دیزج
۵. میدان کاه‌فروشان
۶. میدان محمدرضا^۹
۷. میدان مشق و سر‌بازخانه

۱-۳-۱۳. واحدهای تولیدی و کارگاه‌ها

۱. دباغ‌خانه
۲. فابریک قالی بافی گنجه
۳. کارخانه کبریت‌سازی خوئی
۴. کارخانه قزوینی
۵. کارخانه مکانیک

در خصوص مشابهت نقشه دارالسلطنه اسدالله‌خان مراغه‌ای با نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی، می‌توان مواردی را به ترتیب زیر برشمرد:

در معرفی رودخانه آجی‌چای در ۳ خط کامل، نوشته قراجه‌داغی را رعایت کرده است. مقیاس خطی درج شده در هر نقشه از این قرار است که انحراف قبله کاملاً منطبق به نوشته قراجه‌داغی است، ولی نحوه ارائه آن متفاوت است و از تقسیم‌های جهات اربعه برخوردار نیست. این جمله در دو نقشه همراه با کمی تفاوت است و عیناً تکرار نشده:

«عرض دارالسلطنه تبریز از خط استوا ۳۸ درجه و ۵ دقیقه است و طول آن از خط نصف‌النهار ۶۳ درجه و ۵۷ دقیقه است». بقیه مطالب بین نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی و نقشه دارالسلطنه اسدالله‌خان مراغه‌ای عیناً مشترک است.

در هر دو نقشه، شهر به ۲۰ محله تقسیم شده است که فقط در ۳ مورد نام محلات با هم متفاوت است:

۱. محله کوچه باغ به باغ کوچه تبدیل شده است؛
 ۲. چرنداب ششگلان و لیلی‌آباد که با حرف کوچکتر نوشته شده در نقشه دارالسلطنه اسدالله‌خان به حروف بزرگ که مختص معرفی محلات است نوشته شده، و در جدول فهرست در شمار محلات آمده است؛
 ۳. برعکس، در نقشه اسدالله‌خان، سنجران، گجیل، چهاربخش که با حروف کوچک نوشته شده در نقشه قراجه‌داغی با حروف بزرگ نوشته شده است.
- در نقشه سرهنگ قراجه‌داغی، در جدول نابرابر تأسیسات شهرها شامل مسجد، بازارچه، سرا، پل، خانه شخصیت‌های شهری و خارجی آورده شده، که فقط ۱۰ محله را در برمی‌گیرد و از شماره ۱ تا ۲۱۸ بر روی نقشه و جدول شماره‌گذاری و تنظیم شده است. ابعاد نقشه اسدالله ۹۵×۹۵ سانتیمتر با ۱۸ شماره شبکه‌های عرضی و ۲۴ حرف (ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفص قرشت، نخذ) تقسیم شده که به همین گونه هم بر روی نقشه نوشته شده است.

طرز کنکاش محل مطلوب

«اول اسم هر محلی را که می‌خواهند به ترتیب الفبایی در لیست ذیل یافته و در مقابل آن یک حرف و یک عدد یافت می‌شود که هر دو در محیط نقشه و در میان دو خط واقع شده‌اند.

حروف در میان خط عمودی و اعداد در میان خط افقی و محل مطلوب در محل تقاطع خطوط اربعه که تشکیل مربعی می‌دهند واقع است.»

برعکس، نقشه قراجه‌داغی صرفاً نقشه‌ای اطلاعاتی است و توضیحات حاشیه‌ای نقشه فقط به خاطر این که در داخل نقشه امکان نوشتن آنها نبوده به بیرون نقشه انتقال یافته است. به نظر می‌رسد نقشه اسدالله خان مراغه‌ای بیشتر نقشه‌ای کاربردی بوده و نقشه قراجه‌داغی حتی الامکان به ارائه اطلاعات و معرفی کلی شهر از اکثر جوانب شهری اختصاص داشته است.

به طور کلی، می‌توان به این موارد در دو نقشه قراجه‌داغی و اسدالله خان مراغه‌ای اشاره کرد:

۱. با توجه به این که اطلاعات نقشه اسدالله خان مراغه‌ای از روی نقشه قراجه‌داغی تکمیل شده و در تنظیم و پیاده‌کردن دقت کافی به عمل نیامده است و اطلاعات کمتری را بعد از ۳۰ سال (اختلاف زمانی در ترسیم دو نقشه) به مخاطب انتقال می‌دهد، به نظر می‌رسد نقشه‌نگار نسل قراجه‌داغی پیوسته به دنبال جزئیات برای تکمیل نقشه‌های خود بوده است؛^۱
۲. مبنای عرض جغرافیای قراجه‌داغی پاریس و از آن اسدالله خان مراغه‌ای، گریبنویج است؛
۳. شبکه‌بندی و نحوه اطلاع‌رسانی به دلایل گوناگونی که بر شمردیم، ابتدایی بوده و نظم لازم را ندارد. در این مورد بین نقشه‌ها اختلاف دیده می‌شود.^{۱۱} باید گفت که نقشه دارالسلطنه تبریز قراجه‌داغی برای کسانی که بعد از او روی جنبه‌های مختلف شهر تبریز کار و یا احیاناً نقشه‌هایی ترسیم کردند، منبع بسیار دقیق و کاملی به شمار می‌آمده است.

پی‌نوشت

۱. یحیی ذکاء، زمین لرزه‌های تبریز، کتاب‌سرا، چاپ اول، ۱۳۶۸، ص ۱۷۴.
۲. در روی نقشه فقط عبارت مغازه‌ها نوشته شده است.
۳. هر کدام از فضاهای دکانها، حجره‌ها، بازار، تیمچه‌های سقف‌دار و کوچه‌ها دارای مشخصات اند و اسامی بدون شماره در داخل نقشه موجود است، ولی در جدول ذکر نشده است.
۴. اخونی در نقشه مشخص نشده است، اگرچه در آن نوشته شده است.
۵. خطیب، همان عبارت پانویس ۴.
۶. نام کوچه‌های خطیب، شنب‌غازان، گارزان و گمش‌قیه‌باغی بر روی نقشه درج نشده‌اند.
۷. نام حاج نویر در راهنمای نقشه نیست.
۸. در نقشه، میخ‌نگاشته شده است.
۹. نام این میدان در روی نقشه، آقا محمد رضا نوشته شده است.
۱۰. ارک: نقشه عبدالغفار نجم‌الدوله در خصوص تهران و کارهای استاد عبدالرزاق بغایری.
۱۱. فرهاد فخارتهرانی، نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۳۲۷ قمری (اسدالله خان مراغه‌ای)، مجله اثر، شماره ۳۱-۳۲، سال ۱۳۷۹، میراث فرهنگی کل کشور، صص ۱۷۷-۱۸۰

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این پژوهش فتح بابی است، هر چند مختصر، برای این که پژوهشگران در آینده بتوانند با بررسی و مبدول داشتن وقتی بیشتر، این اسناد را تجزیه و تحلیل کنند. نتیجه نهایی این طرح، دستیابی به جدول سیر تحول نقشه‌های تاریخی شهر تبریز است که در پیوست خواهد آمد. نموداری کلی سیر تحول نقشه‌ها را نشان می‌دهد.

جدول سیر تحول نقشه‌های تاریخی شهر تبریز از پنج قسمت تشکیل شده که در زیر مواردی کلی را بر می‌شمیریم:

۱. نقشه مینیاتوری مطراق چی با آن که به صورت اجمالی ترسیم شده، ولی دارای اطلاعات ارزشمندی است که با مقایسه سفرنامه‌های نوشته شده در آن دوران (قرن ده و یازده هجری قمری) مطابقت صوری دارد؛
۲. با بررسی سفرنامه‌های فرانسویان، محرز است که نقشه فرانسوی تره‌زل - فابویه که در اصل به روسها نسبت داده شده، قطعاً به وسیله روسها ترسیم نشده و به احتمال قریب به یقین توسط گروه نقشه‌بردار ژنرال گاردان، فرستاده ناپلئون به ایران، بین سالهای ۱۸۰۷-۱۸۰۸ میلادی ترسیم شده است.
۳. دو نقشه استحکامات و حومه شهر با اساس قرار گرفتن نقشه فرانسوی تره‌زل - فابویه ترسیم شده و هدف آنها کارکرد نظامی بوده است. ولی دقت ترسیم نقشه تهیه شده روس‌ها نسبت به نقشه‌های ترسیمی فرانسویان، به مراتب بیشتر است.
۴. نقشه سیل تبریز اولین نقشه تبریز است که به دست گروه نقشه‌برداران ایرانی از سیل سال ۱۲۸۸ هجری قمری ترسیم شده است. از مزایای این نقشه به کار گرفتن علائم گرافیکی باغ، کاروانسرا، پل، برای اولین بار در ایران است. این نشانه‌ها بعداً توسط نقشه‌برداران نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی به کار گرفته شده است؛
۵. نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی، مهمترین نقشه موجود تبریز است که توسط گروه نقشه‌برداران مدرسه دارالفنون تهران و تبریز ترسیم شده است. این نقشه حاوی اطلاعات بالارزش است. این اطلاعات بیشتر شامل موارد اقتصادی - اجتماعی و نظامی است. دقتی که در ترسیم این نقشه به کار رفته، به مراتب بالاتر از دقتی است که در ترسیم نقشه سیل تبریز مبدول شده است.
۶. نقشه اسدالله‌خان مراغه‌ای، تحت تأثیر نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی ترسیم شده است، ولی دقت ترسیم بازار در آن به مراتب بالاتر از نقشه قراجه‌داغی است. در عوض، ثبت اسامی در نقشه قراجه‌داغی به مراتب دقیقتر است. وسعت مناطق ترسیم شده در این نقشه، نسبت به نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی بیشتر به نظر می‌رسد. این نقشه صرفاً کاربرد تجاری - سیاسی داشته است.

۱. اعتماد السلطنه محمدحسن خان، چهل سال تاریخ ایران (المآثر و الآثار)، به کوشش ایرج افشار، انتشارات اساطیر، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۴.
۲. افندی، مصطفی عالی، مناقب هنروران، ترجمه توفیق سبحانی، تهران، ۱۳۶۹.
۳. امیرخیزی، اسماعیل، قیام آذربایجان و ستارخان، چاپخانه ارژنگ، تهران، چاپ دوم، «۱۳۵۶».
۴. ایمانی، نادیه، شرح سلطانیه، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، سال ۱۳۷۴.
۵. حسن بیگ روملو، احسن التواریخ، عبدالحسین نوایی، ج ۲، تهران، ۱۳۵۷.
۶. ذکاء، یحیی، زمین لرزه های تبریز، کتاب سر، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۸.
۷. دومان، ژب، یادداشتهای ژنرال ترهزل در سفر به ایران، ترجمه اقبال، عباس. انتشارات یساولی، چاپ اول، ۱۳۶۱.
۸. سفرنامه شاردن، ترجمه یغمایی، اقبال، ج ۲، انتشارات طوس، چ اول، ۱۳۷۴.
۹. صفامنش، کامران، «شرح و تفسیر نقشه خریطه شهر تبریز در حال انقلاب»، مجله اثر، میراث فرهنگی کل کشور، شماره ۳۱-۳۲، ۱۳۸۰.
۱۰. فخار تهرانی، فرهاد، «نقشه دارالسلطنه تبریز، ۱۳۲۷ قمری اسدالله خان مراغه ای»، مجله اثر، میراث فرهنگی کل کشور، شماره ۳۱-۳۲، ۱۳۸۰.
۱۱. فراستی، رضا، «سیل تبریز در سال ۱۲۸۸ قمری»، مجله اثر، میراث فرهنگی کل کشور، شماره ۳۱-۳۲، ۱۳۸۰.
۱۲. گاردان، خاطرات مأموریت ژنرال گاردان در ایران، ترجمه اقبال، عباس، انتشارات گزارش، چاپ دوم، ۱۳۶۲.
۱۳. مستوفی، حمدالله، نزهت القلوب، لیسترنج گای، چاپخانه ارمنان، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۲.
۱۴. نادر میرزا، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، تصحیح غلامرضا مجد طباطبایی، انتشارات ستوده، تبریز، چاپ اول، ۱۳۷۳.
۱۵. مهریار، محمد و همکاران، اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار، دانشگاه شهید بهشتی [و] میراث فرهنگی کل کشور، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۱۶. نضوح مطراق چی، بیان منازل، ترجمه رحیم رئیس نیا، میراث فرهنگی کل کشور، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۱۷. وهاب زاده، عبدالرحمن، «نقشه تبریز قیاسی»، مجله اثر، میراث فرهنگی کل کشور، شماره ۳۱-۳۲، ۱۳۸۰.
۱۸. ویجویه، حاج محمدباقر، تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز، علی کاتبی، نشر سیمرغ، چاپ سوم، ۱۳۵۵.
۱۹. هاشمیان، احمد، تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه و مدرسه دارالفنون، مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۲۰. یغمایی، اقبال، مدرسه دارالفنون، انتشارات سروا، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۷.

جداول

نقشه ها و تصاویر

هدف از این پیوست، ارایهٔ مجموعه نقشه‌هایی است که اگر چه دارای اصالتی در حد نقشه‌های تاریخی مندرج در متن کتاب نمی‌باشند، ولی به لحاظ نوع نگارش نقشه و نشانه‌های آن دارای ارزش تاریخی هستند. در پیوست مذکور سه نقشه از این مجموعه، به دلیل اطلاعات تاریخی و تعلق به دورهٔ زمانی خاص (بخصوصخریطهٔ شهر تبریز در حال انقلاب) از اهمیت تاریخی برخوردار بوده و به فهم نقشه‌های تاریخی درون کتاب کمک بسزایی می‌کنند. دو نقشهٔ دیگر متعلق به بازار شهر تبریز بوده که به لحاظ ارزش و اهمیت تاریخی این بازار و بخصوص جهت فهم نقشهٔ دارالسلطنهٔ تبریز ۱۳۲۷ هـ. ق. در پیوست گنجانده شده است.

سیر تحول نقشه‌های تاریخی تبریز

ردیف	نام نقشه	سال تهیه	تهیه‌کننده و نقشه‌کشی	مقیاس	ابعاد نقشه اصلی به سانت	رنگ نقشه اصلی	زبان نقشه	محل نگهداری اصل سند	محل نگهداری کپی میکروفیلم، عکس	ناشر	توضیحات
۱	نقشه مینیاتوری	۹۴۲-۹۴۰ ه.ق ۱۵۳۶-۱۵۳۳ م	نصوح مطراق‌چی	ندارد	۲۳×۳۱/۵	رنگی	—	موزه توپ فاپو	مجموعه خصوصی فرهاد فخار تهرانی	میراث	کتاب بیان منازل
۲	نقشه تره‌زل	۱۸۰۸-۱۸۰۷ م	تره‌زل - فابویه	۱۰ ذرع	۱۰۰×۱۲۵	سیاه و سفید	فارسی - روسی	—	میکروفیلم	دانشگاه میراث، دانشگاه شهید بهشتی	کاروانسر، دروازه، حمام‌ها، مساجد با خط فارسی نستعلیق شکسته در روی ورودی مسکونی افراد به نام آنهاست.
۳	حومه شهر	۱۸۲۷ م	پطروف پسوزید بیشوف	یک دوم به ورست ۲/۵۴ سانتیمتر معادل ۱/۰۶ کیلومتر	۵۴×۷۶	رنگی	روسی یا زیرنویس فارسی	نامعلوم	میکروفیلم	میراث، دانشگاه شهید بهشتی	فواصل تهران اهر و خذائق ذکر شده است.
۴	استحکامات شهر تبریز	۱۸۲۷ م	کولوکولوف مامونوف	یک دوم به سائین ۲/۵۴ سانتیمتر معادل ۱۰۶/۷ کیلومتر	۵۱×۶۰	رنگی	روسی یا زیرنویس فارسی	نامعلوم	میکروفیلم	میراث، دانشگاه شهید بهشتی	دروازه‌های شهر برج و بارو، خندق و خاکریز و مقطع دیوار مشخص شده، قطر
۵	سیل تبریز	۱۲۸۸ هجری	محمدبن ایرج قاجار	ذرع	۱۰۹×۱۰۷	سیاه و سفید	فارسی	مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران وابسته به بنیاد مستضعفان	میکروفیلم	میراث، دانشگاه شهید بهشتی	۳۷ قطعه (۱۴/۵×۹) شامل می شود که ۱۳ قطعه آن رودخانه و ۱۲ قطعه نقاشی آثار و پیتا سیاه قلم می باشد رودخانه ۱۵ پل با محل آنها و ۱۰ محله ذکر شده است.
۶	دارالسلطنه تبریز قراجه‌داغی	۱۲۹۷ ه.ق ۱۸۸۰ م	سرهنگ محمدرضا قراجه‌داغی	ذرع به قدیم	۷۹/۱۰۱	سیاه و سفید رنگ بعداً اضافه شده	فارسی	موزه تبریز - مؤسسه سحاب (چاپ شده) - یحیی ذکاء - مؤسسه گیتاشناسی - شهریار عدل	میکروفیلم	—	—
۷	نقشه اسدالله‌خان مراغه‌ای	۱۲۹۸ ه.ش ۱۳۲۷ ه.ق	اسدالله‌خان مراغه‌ای	بازار ذرع به مقیاس بزرگ شهر به ذرع مقیاس کوچک	۲۳۲×۱۷۴	رنگی	فارسی	سازمان اسناد شمال غرب کشور	میراث فرهنگی	—	—
۸	خریظه	۱۳۲۶ ه.ق	—	بدون مقیاس	۴۲/۵×۵۹	رنگی	فارسی - فرانسه	چاپ مجله اثر، شماره ۳۲-۳۱	مجموعه خصوصی	—	—
۹	جوردن	۱۸۸۰ م	کن جوردن	—	—	سیاه و سفید	لاتین	چاپ ۱۸۹۴ م	—	—	—

سیر تحول نقشه‌های تاریخی تبریز

۱. نقشه مینیاتوری (مطراق چی) - اصل رنگی، ۹۴۲-۹۴۰ ه.ق (۱۳۵۶-۱۵۳۳ م) دو کپی سیاه و سفید (موجود)، فاقد سندیت تاریخی است.

۲. نقشه فرانسوی تره‌زل - فابویه (احتمالاً ۱۸۰۷-۱۸۰۸ م)، تکمیل شده با همکاری فابویه به سال ۱۸۰۸ م ۱۲۲۴ ه.ق

۳- نقشه تره‌زل - فابویه (۱۸۰۷ - ۱۸۰۸)	- نقشه حومه شهر ۱۸۲۷ م. (روسی)	کپی نقشه قیاسی (فاقد سندیت)
- نقشه استحکامات شهر ۱۸۲۷ م. (روسی)		

۴. نقشه سیل محمدبن ایرج قاجار ۱۲۸۸ ه.ق ۱۸۷۰ م

- خریطه شهر تبریز در حال انقلاب ۱۳۲۶	- رنگی (چاپ در کتاب قیام آذربایجان و ستارخان)	تمام نقشه‌ها بدون سندیت تاریخی است
- ۱۳۲۶ ه.ق. ۱۹۰۸ م.	- سیاه و سفید (چاپ در کتاب تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز)	

۵. نقشه دارالسلطنه ۱۲۹۷ ه.ق / ۱۸۸۰ م | جوردن خلاصه شده دارالسلطنه - فاقد سندیت تاریخی چاپ در سال ۱۸۹۴ میلادی

۶. نقشه دارالسلطنه تبریز (اسدالله خان مراغه‌ای) (۱۳۲۷ ه.ق. / ۱۹۱۰ م.)

تاور کازان قلعه پهنجر مسن پانخانه صوبت الزمان مسجد جامع بازار منور مسجد استاد شاکرد ارگ علیشاه مسجد شاهنشاهی

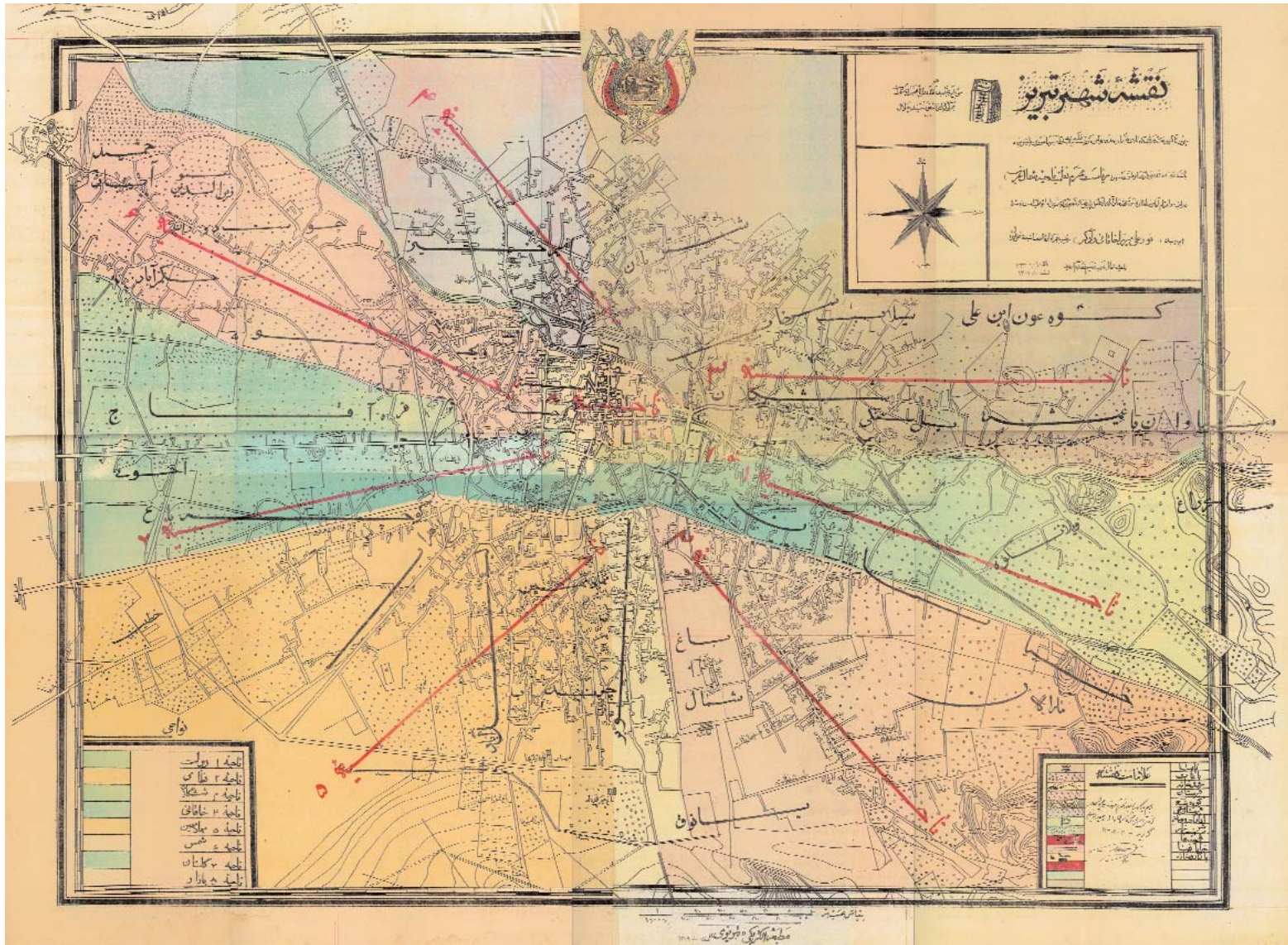
- A le Palais Royal
- B la Mosquée de Hassan
- C le Château du général Isfah
- D la Mosquée du général Nassir
- E la Mosquée du dernier roi d'Osse
- F la Mosquée de la Conception
- G la Mosquée Ducale
- H le Magazin Royal

- I la Mosquée des quatre Tours
- L la Mosquée d'Ag
- M la Mosquée du maître apprentif
- N la Mosquée des deux tours
- O la Mosquée du roi du monde
- P le Grand Hospital
- Q le Hermitage
- V l'Hospice des Espagnols

Tauris (Tibryz)

- A Can Casan
- B Baba - nocin
- C Syfir Pacha Iscei
- D Hassan Pacha Metchot
- E Sahel Saman Metchot
- V Atin Metchot
- G Can Metchot
- H Caspé

- I Akher Monar
- L Aycha Metchot
- M Casla Chagatay
- N Dava Monar
- O Casan Pacha Metchot
- P Ach la van
- Q Agn Ali

Tabriz map in 1930 A. D.

نقشه شهر در سال ۱۳۰۹ ش. مأخذ: مجموعه خصوصی شهرداری عدل

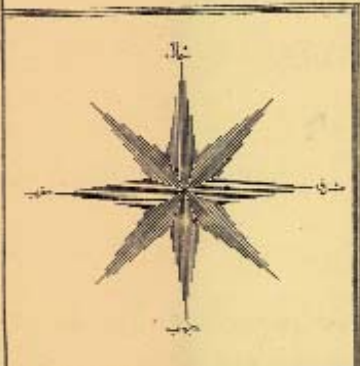

نقشه شهر تبریز

فرمانده عالی وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
معاونت عالی مهندسی و معماری

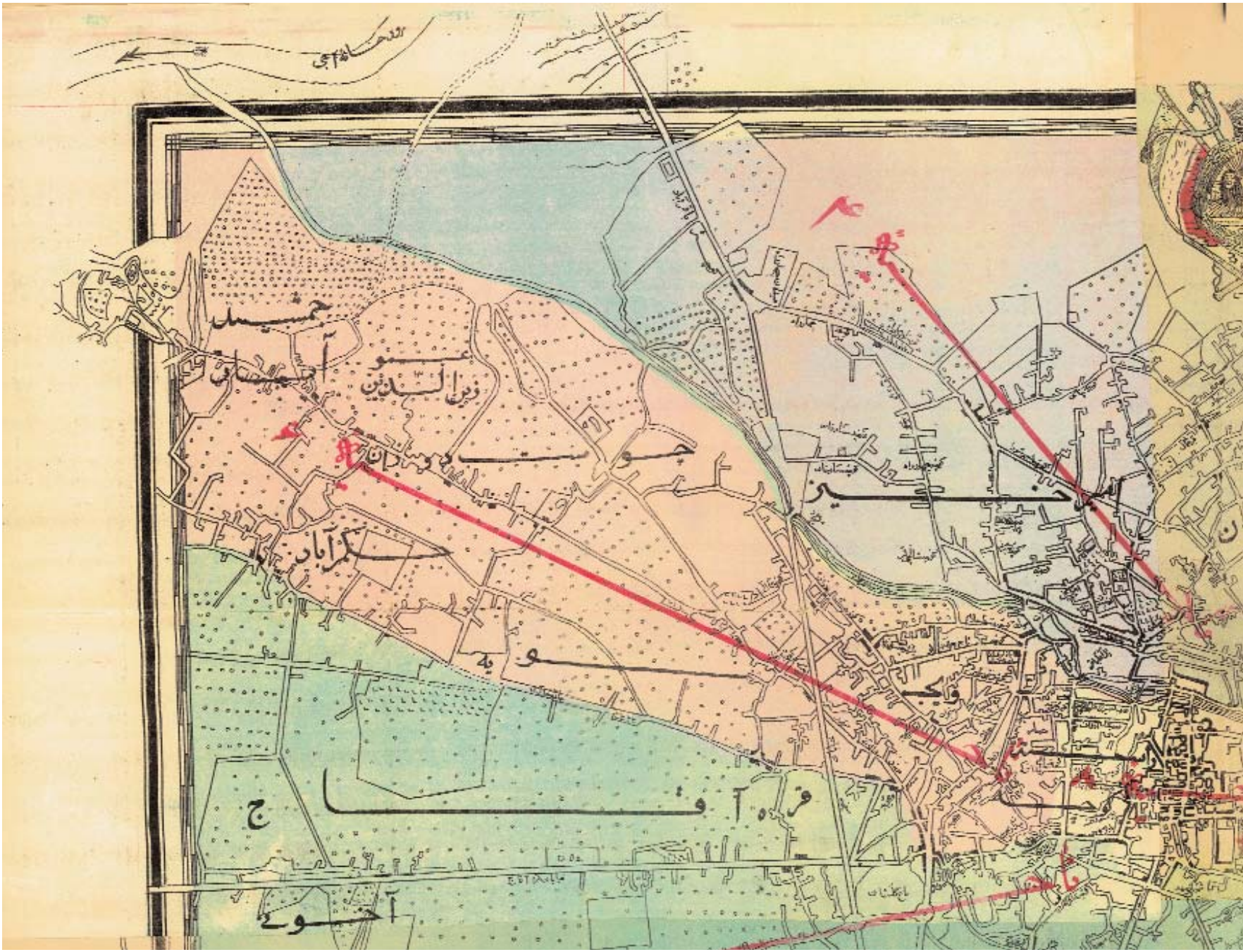

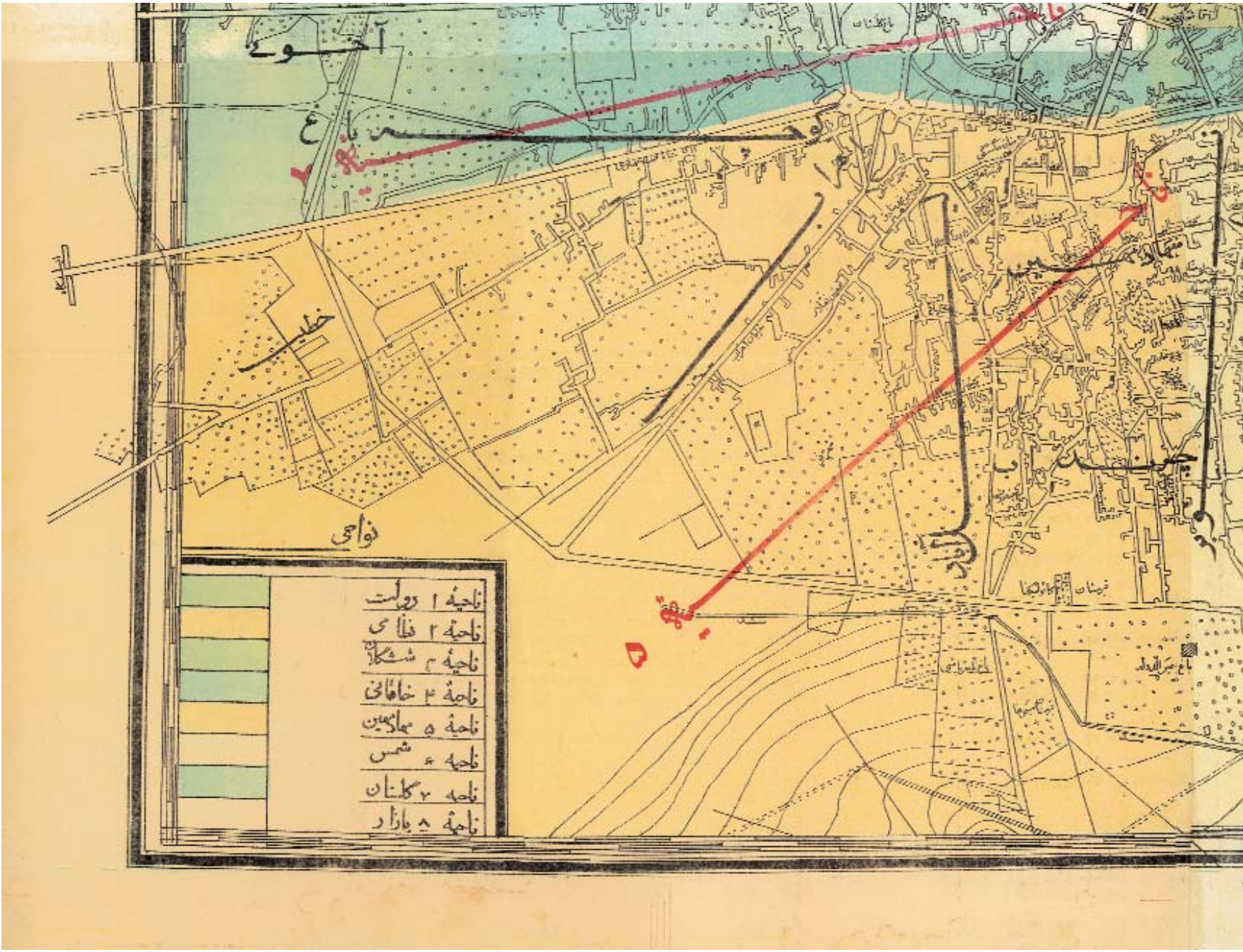
چون تاکنون نقشه رسمی نگاشته نشده بود و در این نقشه کلیه بناها و خیابانها و میدانها و
نشانها و مشاهیر و بناهای تاریخی و مساجد و مدارس و محله‌ها و مناطق شمال غرب
و جنوب و اتمام آثار و احوال و غیره از آنجا که در این نقشه درج شده است و در این
اثر به شرح ذیل درج شده است (فهرست کلیه بناها و مشاهیر و غیره)

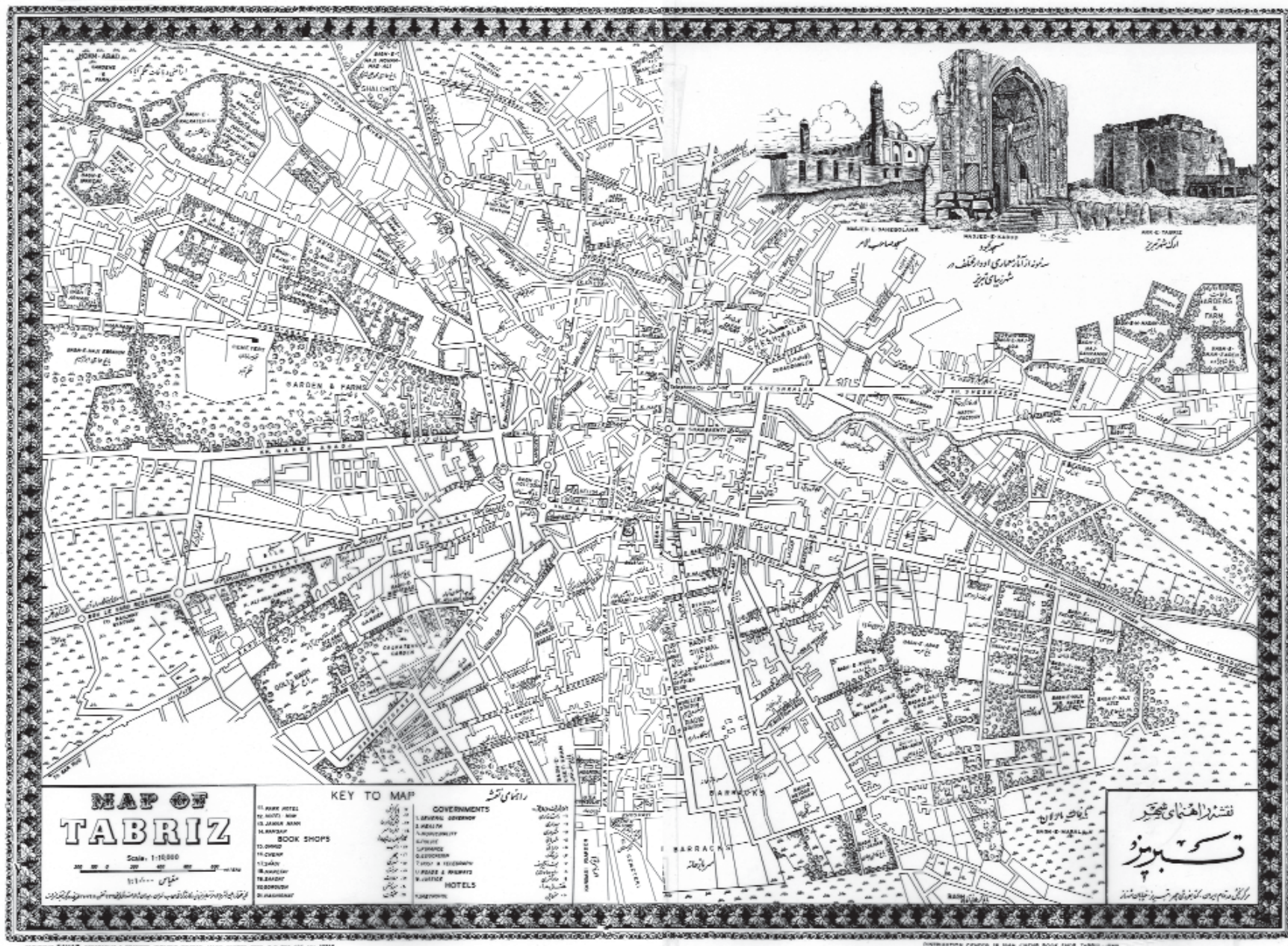
اصطلاحات و تفسیر این نقشه
سال ۱۳۰۰ هجری قمری

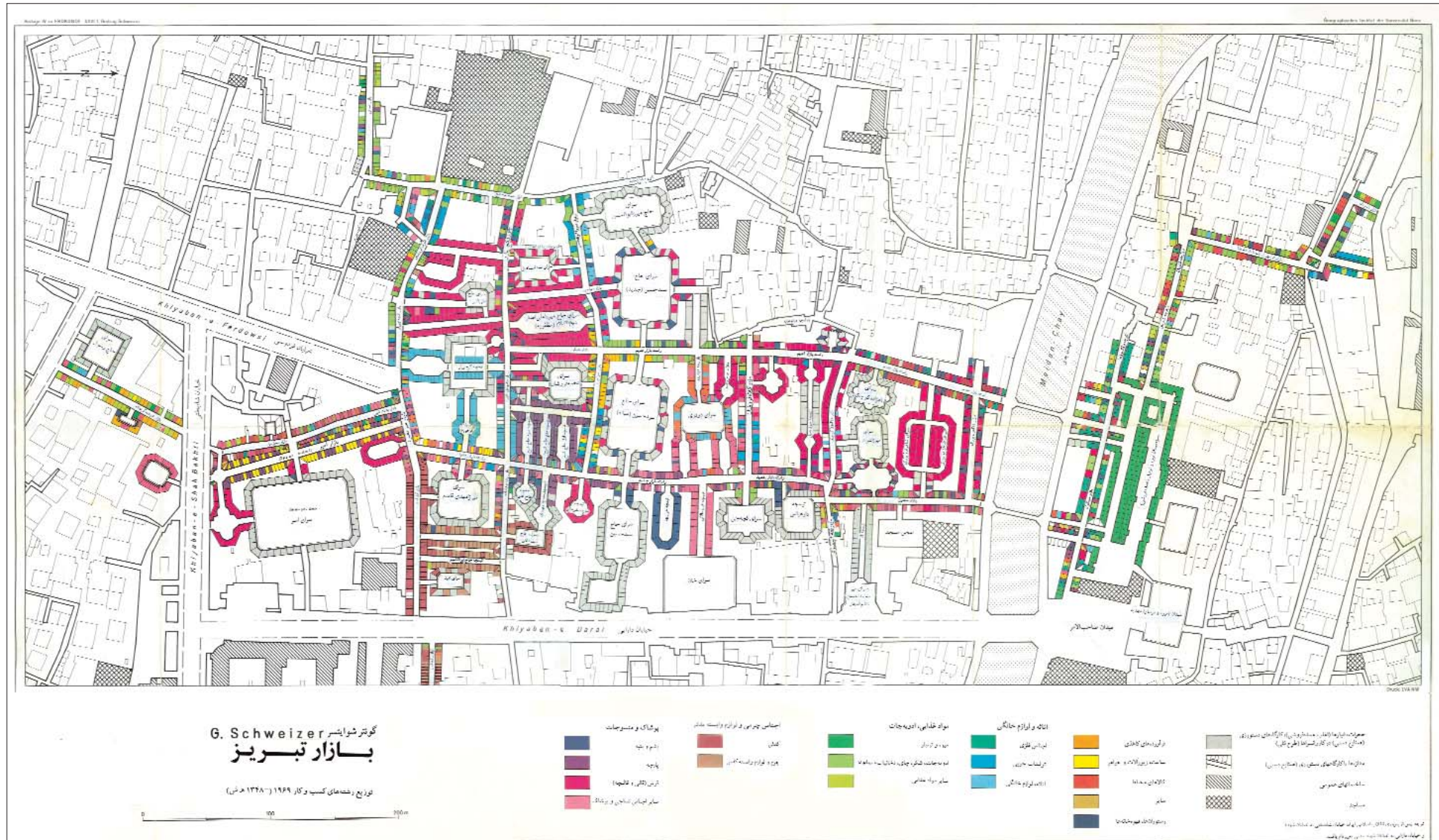

- نواحي
1	رواست
2	فای
3	شکلا
4	خافانی
5	مجازین
6	شمس
7	کاستان
8	بازار

Map of Tabriz -- Sahab

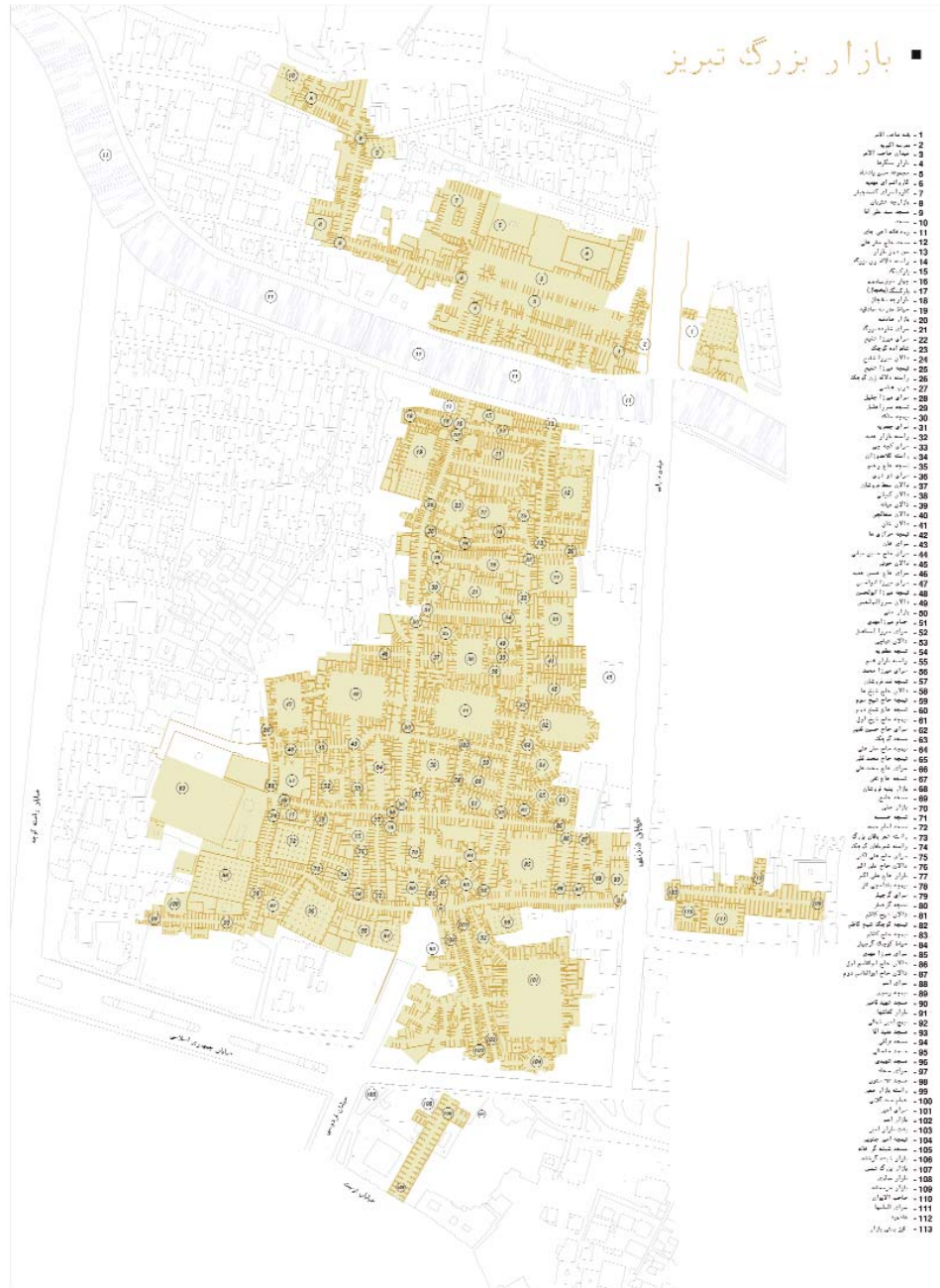
نقشه تبریز
 مأخذ: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب

Bazaar of Tabriz map (1972 A.D.)

نقشه بازار تبریز
مأخذ: Schweizer, G. (1972): Tabriz (Nordwest - Iran) und der Tabriz Bazar Erdkunde, Bd.26, 5.32 - 46.

بازار بزرگ تبریز

- 1 - خانه امامان
- 2 - سینه السج
- 3 - خانه صاحب الامر
- 4 - بازار سنگر
- 5 - حجره سید باقر
- 6 - کاروانسرای محمد
- 7 - کاروانسرای آقاخان
- 8 - بازارچه خانی
- 9 - مسجد سید خراسانی
- 10 - سینه امام زین العابدین
- 11 - سینه حاج میرزا علی
- 12 - سینه حاج میرزا علی
- 13 - سردر بازار
- 14 - بازارچه آقاخان و تبریز
- 15 - بازارچه
- 16 - حجره سید باقر
- 17 - بازارچه محمد
- 18 - بازارچه خانی
- 19 - حجره سید باقر
- 20 - بازار ماهی
- 21 - حجره سید باقر
- 22 - حجره سید باقر
- 23 - حجره سید باقر
- 24 - حجره سید باقر
- 25 - حجره سید باقر
- 26 - حجره سید باقر
- 27 - حجره سید باقر
- 28 - حجره سید باقر
- 29 - حجره سید باقر
- 30 - حجره سید باقر
- 31 - حجره سید باقر
- 32 - حجره سید باقر
- 33 - حجره سید باقر
- 34 - حجره سید باقر
- 35 - حجره سید باقر
- 36 - حجره سید باقر
- 37 - حجره سید باقر
- 38 - حجره سید باقر
- 39 - حجره سید باقر
- 40 - حجره سید باقر
- 41 - حجره سید باقر
- 42 - حجره سید باقر
- 43 - حجره سید باقر
- 44 - حجره سید باقر
- 45 - حجره سید باقر
- 46 - حجره سید باقر
- 47 - حجره سید باقر
- 48 - حجره سید باقر
- 49 - حجره سید باقر
- 50 - حجره سید باقر
- 51 - حجره سید باقر
- 52 - حجره سید باقر
- 53 - حجره سید باقر
- 54 - حجره سید باقر
- 55 - حجره سید باقر
- 56 - حجره سید باقر
- 57 - حجره سید باقر
- 58 - حجره سید باقر
- 59 - حجره سید باقر
- 60 - حجره سید باقر
- 61 - حجره سید باقر
- 62 - حجره سید باقر
- 63 - حجره سید باقر
- 64 - حجره سید باقر
- 65 - حجره سید باقر
- 66 - حجره سید باقر
- 67 - حجره سید باقر
- 68 - حجره سید باقر
- 69 - حجره سید باقر
- 70 - حجره سید باقر
- 71 - حجره سید باقر
- 72 - حجره سید باقر
- 73 - حجره سید باقر
- 74 - حجره سید باقر
- 75 - حجره سید باقر
- 76 - حجره سید باقر
- 77 - حجره سید باقر
- 78 - حجره سید باقر
- 79 - حجره سید باقر
- 80 - حجره سید باقر
- 81 - حجره سید باقر
- 82 - حجره سید باقر
- 83 - حجره سید باقر
- 84 - حجره سید باقر
- 85 - حجره سید باقر
- 86 - حجره سید باقر
- 87 - حجره سید باقر
- 88 - حجره سید باقر
- 89 - حجره سید باقر
- 90 - حجره سید باقر
- 91 - حجره سید باقر
- 92 - حجره سید باقر
- 93 - حجره سید باقر
- 94 - حجره سید باقر
- 95 - حجره سید باقر
- 96 - حجره سید باقر
- 97 - حجره سید باقر
- 98 - حجره سید باقر
- 99 - حجره سید باقر
- 100 - حجره سید باقر
- 101 - حجره سید باقر
- 102 - حجره سید باقر
- 103 - حجره سید باقر
- 104 - حجره سید باقر
- 105 - حجره سید باقر
- 106 - حجره سید باقر
- 107 - حجره سید باقر
- 108 - حجره سید باقر
- 109 - حجره سید باقر
- 110 - حجره سید باقر
- 111 - حجره سید باقر
- 112 - حجره سید باقر
- 113 - حجره سید باقر

نقشه بازار (۱۳۷۰ ه. ش.)
 مأخذ: آرشیو دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی .

Bazaar of Tabriz map (1991 A. D.)

Foreword:

The present book is an abstract of a research project under the same heading that was carried out on the request of Urban Development and Renovation Organization of Ministry of Housing and Town Planning. The aim of this research was gathering, analyzing and describing all maps of Tabriz until the end of Qajar era in order to prepare a reliable source for architectural, town planning and geographical researchers who wish to study different domains of city of Tabriz.

In the direction of aforementioned aim, we endeavored to establish the genuineness of these maps as historical texts and distinguish the maps that have been prepared on the basis of current information and performance of field operations from maps that are prepared without field operations merely for specific purposes through copying the original maps. This task is definitely very important for researchers who rely on information with expertise obsession.

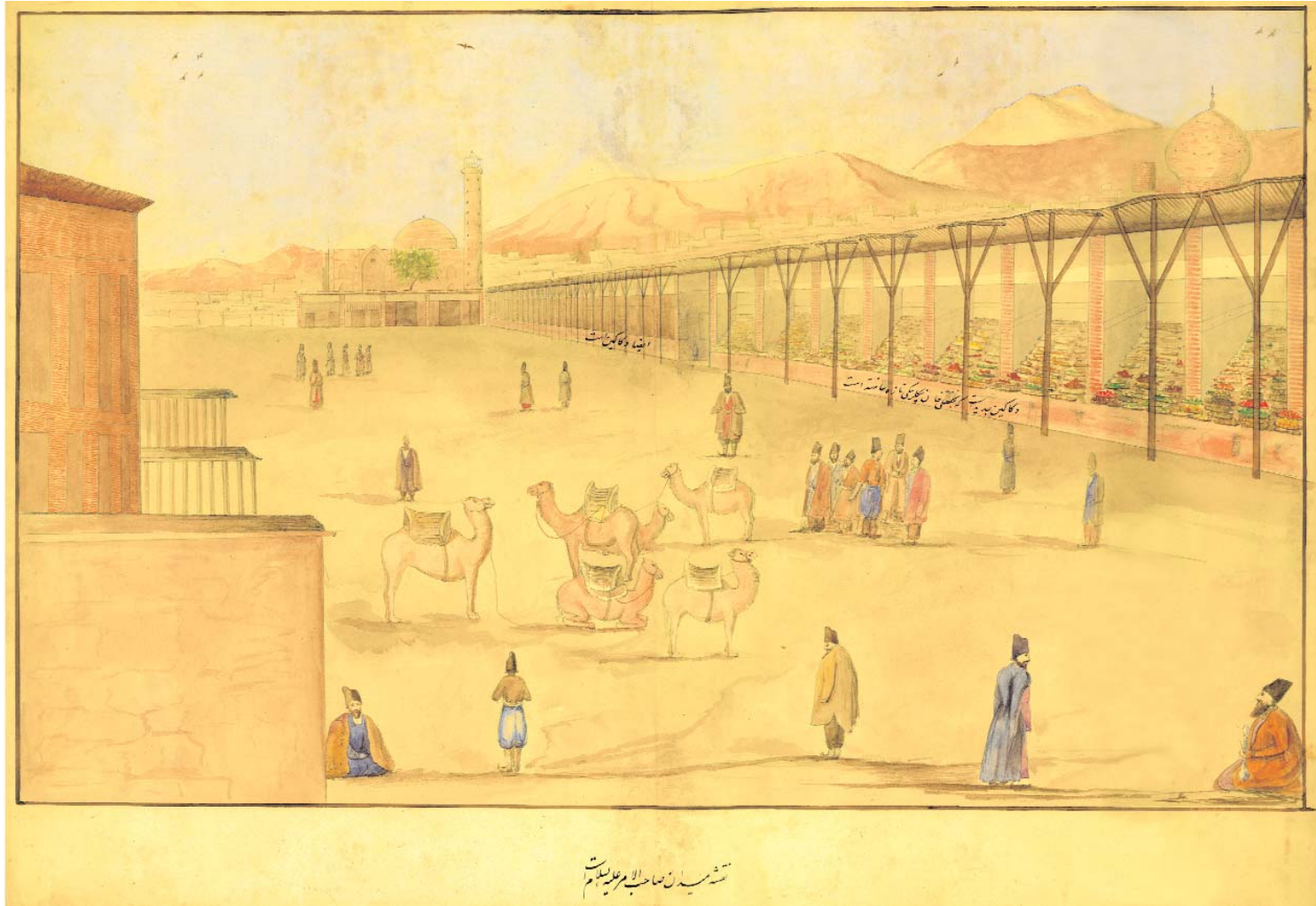
In the course of this study, we realized that quantity of legends that are given in the maps of Qajar era were much more than the legends contained in present maps, which enables us to look at them as enriched texts. Extensive information that is presented in these maps sometimes creates difficulties for any body who verifies them. In this research, we tried to classify this information and separate their topics in order to provide easier reading of maps and possibility of statistical studies and random analyses for researchers. Classification of maps was carried out on all the maps that were determined as genuine, thus enabling the researchers to draw new concepts from these maps by composing the relevant classifications.

Different viewpoints have been created for possibility of using the maps. In the other hand and in order to complete the tasks, most of the city maps that are available and have less originality in comparison with the maps, which are introduced in the book, have been included in the attachment so that a complete set of historical maps of the city could be prepared.

We hope that this set can help architects, town planners and researchers of this land in their studies on historical cities of Iran and city of Tabriz in particular.

Table of Contents

Foreword			
Acknowledgements			
1. Miniature map of Matraqchi (1537-8 A. D.)	13		
1-1. Description	15		
- Footnote	15		
2. Fabvier (1807-8 A.D.) -Map of Trezel	16		
2-1. Description	18		
2-1-1. Names on map assorted by usage	19		
2-1-1-1. Ark	19		
2-1-1-2. Bazaar	19		
2-1-1-3. Takiyeh	19		
2-1-1-4. Bath	19		
2-1-1-5. Home	19		
2-1-1-6. Gate	19		
2-1-1-7. Cemetery	19		
2-1-1-8. khan(Caravansary)	19		
2-1-1-9. Alley	19		
2-1-1-10. Districts	19		
2-1-1-11. School	19		
2-1-1-12. Mosque	19		
2-1-1-13. Square	19		
3. Map of Suburb and fortress of the Tabriz city	22		
3-1. Descriptions	22		
3-1-1. Description of suburb map	22		
3-1-1-1. Information of roads	22		
3-1-1-2. Information of villages	25		
3-1-1-3. Information of mountains	25		
3-1-1-4. Names of rivers	25		
3-1-1-5. Names of buildings and other places	25		
3-1-2. Description of fortress map	27		
-Footer	27		
4. Flood map of Tabriz (1871 A.D.)	31		
4-1. Description	35		
-Footer	43		
5. Map of Tabriz in 1880 A.D.	44		
5-1. Description	44		
5-2. General Specifications	47		
5-3. Information of inside the map	53		
5-3-1. Mill	53		
5-3-2. Small bazaar	54		
5-3-3. Garden and farm	54		
5-3-4. Tomb	56		
5-3-5. Bridge	56		
5-3-6. Takiyeh	56		
5-3-7. Artillery	57		
5-3-8. Armoury	57		
5-3-9. Seraglio	57		
5-3-10. Fence	57		
5-3-11. Bath	57		
5-3-12. Home	57		
5-3-13. Gate	58		
5-3-14. River	58		
5-3-15. Barrack	58		
5-3-16. Flood water	58		
5-3-17. Stable	58		
5-3-18. Cemetery	59		
5-3-19. Guardhouse	59		
5-3-20. Factory	59		
5-3-21. khan(Caravansary)	59		
5-3-22. Coach house	59		
5-3-23. Alley	59		
5-3-24. District	60		
5-3-25. School	61		
5-3-26. Mosque	61		
5-3-27. Square	62		
5-3-28. Icehouse	62		
5-3-29. Others	62		
-Footer	62		
6. Map of Tabriz in1910 A.D.	64		
6-1. Description	64		
6-1-1. Names of buildings	66		
6-1-2. table (Introduction of different parts of Bazaar)	70		
6-1-3. Information of inside the map	71		
6-1-3-1. Public and governmental places	71		
6-1-3-2. Garden	71		
6-1-3-3. Tomb	71		
6-1-3-4. Bridge	71		
6-1-3-5. Takiyeh and mosque	71		
6-1-3-6. Roads	72		
6-1-3-7. Gate	72		
6-1-3-8. Cemetery	72		
6-1-3-9. schools'Church and religious minorities	72		
6-1-3-10. Alley	72		
6-1-3-11. Districts	73		
6-1-3-12. Square	73		
6-1-3-13. Working place	73		
-Footer	74		
7. Conclusions	75		
8. References	76		
9. Appendixes	77		

Saheb al-Amr Square

میدان صاحب الامر (ع) مأخذ: کاغ گلستان

Reading up of old maps of

Tabriz